

4. Hannah Arendt: KANN DIE JÜDISCH-ARABISCHE FRAGE GELÖST WERDEN? Eredetileg az *Aufbau* 1943. december 17-i és 31-i számában jelent meg. In: VOR ANTISEMITISMUS... 117–127.

5. Ez az elképzelés az 1942-ben megfogalmazott Biltmore-programhoz kötődik. Vö. Hannah Arendt: DER ZIONISMUS AUS HEUTIGER SICHT. In: DIE VERBORGENE TRADITION. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1976. 127.

6. Hannah Arendt: A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI. Európa, 1992. Ford. Braun et al. 331–349.

7. Hannah Arendt: KANN DIE JÜDISCH-ARABISCHE FRAGE GELÖST WERDEN? I. h.

8. Vö. MI MARAD? AZ ANYANYELV – GÜNTER GAUS BESZÉLGETÉSE HANNAH ARENDTTTEL. In: FOGÓDZÓ NÉLKÜL – HANNAH ARENDT OLVASÓKÖNYV. I. h. 16. k.

9. Hannah Arendt: DER ZIONISMUS AUS HEUTIGER SICHT, 139.

10. Hannah Arendt: EICHMANN JERUZSÁLEMBEN. Osiris, 2000. Ford. Mesés Péter. 18. k.

Horváth Péter

BOGÁRVÉRREL

Forgácsok egy fakeresztről

Simonyi Imre emlékének

A cigányok Keresztelő Szent János születésének ünnepe előtt egy nappal érkeztek a város déli kapujához. Húszan vagy harmincan lehettek, három szekérral, tizenöt lóval. Néhány felnőtt férfi, tucatnyi asszony, kocsideréknyi kisebb-nagyobb gyerek. A férfiak fehér ingben, az asszonyok színes szoknyában, pruszlikban, kendővel. A kisebb gyerekek anyaszült pucéron, a nagyobbak összevissza, ki török bugyogóban, ki egy szál pendelyben. Feketék voltak, mint az ördögfiak. Mind meztelláb haladt a felső kapu felé a forró kövezeten. A falon kívül kellett táborozzanak, éjszakára nem engedték a városba őket. Lärmásan vonultak az alsóvárosi házak közt a templomig, aztán végig a ringen. Az öregasszonyok jövődőt mondtak, a férfiak kiáltozva kínálták szolgáltatásaikat. Egyikük edényt foltozott, másikuk kötőféken vezetett lovakat árult, a harmadik madarakkal házalt. A magas, csontos embernek, akit kinéztem magamnak, gyönyörű madarai voltak. A vállára vett husángról vesszőből font kalitkák lógtak, bennük fűrjek, galambok, rigók. Még növendék sólymokat is kínált eladásra. A két karcsú, erős lábú madár posztóból varrott kis sapkát viselt.

– Vadászsólymok, pralám! – mondta a cigány, amikor megálltak a piactéri kútnál itatni és inni, ő meg behúzódott a nagytemplom mögötti kétszáz éves kőrísfa árnyékába, és leült egy kőre. – Egy ezüst az ára. Darabjának! – emelte csontos ujját elé. – Mire megnőnek, és kitanítom őket, már egy körmöci aranyat érnek!

– Hazudsz! – mondtam neki.

– Hazudok! – nevetett.

Villogott a foga a délelőtti fényben. Fekete haja a válláig ért. Kék szeme volt. Kék szeme, a fekete cigánynak.

– Egy aranyért mindet megkaphatod! – ajánlotta. – Az összes madaramat. Bár ahogy elnézlek... – vigyorgott –, elég rongyos vagy.

– Fürjeket, rigókat, galambokat, mindet? – kérdeztem.
 – Meg a két sólymot! – bólintott.
 – Nincs nekem aranyam – mondtam neki. – Igazság szerint aranyforintot még soha nem is láttam. De alighanem te se!

– Nem-e? – Körülsandított. A többiek mind odébb nyüzsögtek, kint a piactéren, a templomkertben nem járt rajtunk kívül senki. – Na, ide nézz akkor! – Izmos, fekete baljával felnyúlt a levegőégbe, csettintett, megforgatta a kézfejét. Valami megcsillant az ujjai közt. – Tessék, megnézheted. – Frissen vert érme volt, egyik oldalán a Madonna, karján a Kisjézussal, alattuk nehezen kibetűzhető felirat: *PATRONA HUNGARIAE*, a hátlapján pedig Szent László király egész alakos képe. – Bele is haraphatsz! – nevette a cigány.

– Minek harapnék bele? Az aranyat nem lehet megenni. A vadkörtét igen. Abból kettő is van nálam. Savanyú, de oltja a szomjat. Kéred az egyiket? Ingyen adom, pedig megdolgoztam érte. Trágyát hordtam hajnaltól Schütz kerékgyártó kiskertjében.

– Két savanyú vackorért? Akkor bolond vagy, nem csak fertelmesen ronda! – Ott akartam hagyni. – Meg ne sértődj! – kiáltott utánam. – Minden ember ronda, csak a cigányok szépek! A rézpenz kemény – magyarázta, amint visszabandukoltam hozzá –, az ezüst már lágyabb. De az igazi aranyak más a harapása. Ez valódi, öcsém! – Megpörgette a pénzt. – Nesze, kóstold meg! – Elkaptam az érmét, ráharaptam. – Vigyázz, kitöröd a fogad! – Visszaadtam neki, keresztet vetettem. – Ezt minek csináltad? – kérdezte.

– Rontás ellen – mondtam.

– Púpod is van? – Megint nevetett.

– Nincsen. – Kihúztam magam. – Csak a képem ferde, meg hibás a lábam.

– Kár, hogy nincsen púpod. – Felkelt a kőről, utánam lépett. – Ha púpos is lennél, nem csak hülye, magammal vinnélek világot látni, szerencsefiának. Vagy eladnának a mutatványosoknak.

– Itt is látom a világot – mondtam. – Tudom én, hogy milyen.

– Csudálatos, pralám! – vakkantotta. – Égig érő hegyek, végtelen síkságok, nagy, lusta folyamok, jeges patakok, erdők, falvak, városok, várak... Az egyikből egyszer elloptam egy törpét. Ekkora volt! – mutatta nevetve. – Kapálódzott, mikor a zsákomba tettem. Annyit kaptam érte, mint egy lóért. Én már a tengert is láttam!

Megvontam a vállam.

– Az is csak vízből van!

– Sós vízből! – bólintott. – És akkora halak laknak benne, amik megeszik az embert.

– Halak itt is vannak. Csontból reszelt túvel fogom ki a patakból őket. De fent, a tocsogó alatt vesszőkosárral is tud meríteni az, aki ügyes.

– Halat, kosárral? – Megvillant a szeme. – Nem tudsz te hazudni, ahhoz te kevés vagy. – A galambjai ekkorra mind a kalitka oldalához gyűltek, engem bámultak. Némelyik burukkolt, mintha szólítana. A cigány tűnődve nézett rám. – Úgy figyelnek rád, mintha ismernének. – Kimarkoltam a zsebemből egy fél marék kölest, elébük tartottam. Puha nyakukat megnyújtva kihajoltak a vesszőrácson, úgy csipegették a szemeket. – Pedig nem ismerhetnek! – lamentált a cigány. – A fürjeket, rigókat hálóval fogtam tegnap hajnalban, ide nem messze. De a galambokat pénzért vettem, Buda alatt. Tudod, hogy az hol van?

Délnyugat felé intettem.

– Lóval öt nap, két hét gyalogszerrel.

– Négy hete jöttünk el onnan! – bölintott a cigány. – De ha felülnék a pajtásom legjobb lovára, harmadnap reggelre visszaérnék!

– Olyan ló nincsen – ingattam a fejem. – Engem te nem csapsz be. – Nem tudom, mit kedvelt meg rajtam.

– Na, jó – mondta, ahogy a kalitkás husángot a vállára emelte. – Most nem érek rá itt tovább csevegni veled, ma még túl kell adnom a madaraimon. Hanem este, kapuzárás előtt gyere ki hozzám. Fent táborozunk majd a bükkös alatt. Xerxészt keresed. Ez a nevem. Merthogy perzsa vagyok!

Egy szavát se hittem. Minden cigány tolvaj. Hazudnak és csálnak. Még hogy Xerxész! Dáriusz fia napernyő alatt járt seregei élén. Ez a cigány meg... Lábbelije sincsen, pedig elmúlhatott már vagy harmincéves. De a galambjai szépek. Volt közöttük kettő, alig nagyobbak, mint egy hetes csibe, nagyon megtetszetek. Ha felnevelném és fiatalnám őket, az apátúr talán hálás lenne.

– Jól van! – intettem utána. – Talán megkereslek!

Hazaballagtam a monostorba. A nap déli heve elől behúzódtam az istállóba. A lapos kövekből emelt alacsony hajlék ferde tetejét öt gerenda tartotta, keresztben. Háromra száraz pallókból még tavaly tavasszal kis padlatot szerkesztettem, azon hamarabb szárad meg a széna. Felhágtam a létrán. Bolondító illata van a friss szénának. Délidőben hatalmasat lehet aludni benne – ebéd helyett. Álomban mindig jól belakmározok. De most nem aludtam. Ha a ferde tetőt legfelül megbontom, és egy kis ablakfélélet szerkesztek alája, pompás galambdúcom lenne. Nem kell hozzá, csak néhány lécdarab meg egynehány cserép. Fejben készítettem el a tervet, könyökömmel mértem ki a szükséges lécek hosszát. A méreteket megjegyeztem. Tucatnyi szeg vagy drót is kellene, hogy a dúc alapja biztosan megálljon, és a nyílás fölött megtartsa az új cserepet. Fejemben forgatva a terv részleteit, kimentem a kapun.

– Hova még, nyulacska?

– Dolgomra – feleltem.

– Ugyan, mi dolga lehet egy ilyen ütődöttnek? – ugratott a kapus. – Hozzál török-mézet!

Három kovácsműhely is volt a városban. Feind Tóbiás vitte a legnagyobbat, Nagy udvaros háza volt a piactér mellett. Úrlovakat patkolt, kengyelvasat, zablát is készített, de leginkább kardot és velencei mintájú töröket. Filigrán, apró emberke, ránézésre senki se gondolná kovácsnak. Drágán dolgozik, hat segéddel, mégis bőven akad megrendelése. Budától Krakkóig sokan megkeresik, remek fegyverkovács hírében áll. A második műhely tulajdonosa magyar, bizonyos Kerek Tamás, harmadmagával dolgozik, négy utcával kijebb. A fiai segítik, három tömzsi, tatár szemű gyerek. A legfiatalabb egyidős velem. Ötéves korunkig sok időt töltöttünk együtt, libát hajkurásztunk, ettük a pöszmétét meg a cigánymeggyet. Sokat verekedtünk, mindig földhöz vágott. „Kovács leszek – mondta –, mint az apám! Hát te?” „Lócsiszár! – feleltem, mert ez jutott eszembe. – Hozzád hajtom majd patkolni a lovaimat!” Tenyerével csapkodta a földet, úgy nevetett. „Nem lesz neked lovad, még egy szamarad se!” Nem lett igaza, mert ha lovam nem is, szamaraim lettek. Hozzá vittem őket, ha meglazult vagy kiesett patájukból a szeg. Emlékezett rám, pedig ahogy elmúlt ötesztendő, nem játszhatott tovább velünk, sehonnaiakkal, befogták dolgozni, hogy a mesterséget hamar kitanulja. Ő fogta a lovak kantárszárát, amíg a bátyjai patkoltak. Most mégse hozzájuk mentem, hanem a harmadik kovácshoz, a város szélére. Búzös, ablaktalan műhelye van Samu szegkovácsnak, a Görbe utcán, nagy, nyitott színnel. Ő veri a legolcsóbb patkót, de a legtöbbet is, mivel a Görbe utca ott kanyarodik el a szőlőskertek felé, a déli kapuhoz kö-

zel. A lovasok, ha dél felől érkeztek, mind betértek hozzá. Samu nem csak patkót ver, de szeget húz, kampókat kovácsol, s újabban dísztelen ajtópántot készít. Sokat eladott belőle – az én segítségével. Végigjártam a külső ringen kívüli házakat, s ahol úgy láttam, hogy a kapupánt elrozsdásodott vagy meglazult, oda bezörgettem. Kis kampós vassal húzogattam ki a meglazult szegeket, tarisznyámba raktam a régi pántot, vittem Samuhoz, azaz a lányához, Vaszlolics Irénhez. Hatalmas egy lány volt, már gyerekeknek is vastag. Úgy emelgette a nagykalapácsot, mint én a lúdtollat.

– Mi kéne, ha vóna, Nyuszigyerek?

Ezt is szerettem benne, hogy Nyuszinak szólít. Meg hogy mindig nevet. Idősebb nálam, legalább öt évvel. Két éve férjhez ment egy keszeg kis emberhez, de az elhalt, még mielőtt gyermekük lett volna. Nem ment újra férjhez.

– Egy maroknyi szegre van szükségem – mondtam neki.

– Nekem meg egy fekete medvére! – felelt kapásból.

– Már hogy értve?

– Úgy, ahogyan mondom. Hetedszer álmodtam vele. Karmait behúzta, úgy cirógattott. Karikát fűztem az orrába! Épp ilyet! – mutatta kacagva. – Látod? Láncot verek a felső városkapu javításához. Komoly megrendelés, egyheti munka. Nem érek rá most szeget húzni neked.

– Hiszen nem kell nekem új szeg! Régi is megfelel.

– Eredj, keress magadnak hátul, de igyekezz, apám meg ne lásson! Jön a városházról, a szerződésről.

A műhely mögött kis halomban állt a beolvasztásra váró ócskavas. Rozsdás, törött ásólapat, kapa, patkók, patkószegek, kocsikerékpánt... Feltúrtam a halmot. Hét szeget találtam, ami megfelelt.

– Ezeket vihetem?

– Kit akarsz keresztre szegezni, Nyuszika?

– Senkit. Hogy jut ez eszedbe?

– Merthogy éppen hetet választottál. Krisztus urunkat is hét szeggel ütötték fel. Rossz előjel – mondta.

– Itt hagyjak egyet?

– Az rosszabb lenne. Hat az ördög száma.

– Akkor mi legyen?

Döngött a föld a hatalmas talpa alatt, ahogy elhúzott mellettem, s eltűnt a műhely sötétjében. A napkorong sárgult odafent. Négy óra lehet már, sietnem kellene, ha még a faanyagot is be akarom szerezni a dúchoz, mielőtt a cigányokhoz megyek.

– Tessék, itt van még három, ezzel éppen tíz lesz a szegeid száma, mint a parancsolatoké. Így már szerencsét hozhat.

– Köszönöm.

– A köszönet kevés. Ezek mind új szegek.

– Tudod, hogy nincs pénzem.

– Küldj hozzám egy medvét! – felelte. – De aztán tudjon ám táncolni, és jó nagy talpa legyen!

– Meglesz! – Belekötöttem a szöveget a gúnyám ujjába. – Biztosan elküldöm, ha összefutok eggyel.

Az asztalosok, ácsok és bognárok újabban közösen vásárolták a fát, nagy telepük volt a felsővárosi temető mellett. Ott száradtak a napon a frissen vágott fenyők, felfűrészelt tölgyek, diófa és rózsafa deszkák, mind-mind fajta és méret szerint külön gúlákba rendezve. A telepőrt ismertem. Sánta volt, mint én, de jóval idősebb nálam. Apám öccs-

vel egykorú lehet. Nem vagyok biztos benne, csak sejtem, hogy ő is ott volt, amikor anyám háza leégett. Akkor még nem sántított. Évekkel később, kőfejtés közben sérült meg. Beköszöntem hozzá.

– Hogy s mint, Bálint mester?

– Mi közöd bele? – mordult rám. – Hordd el magad innen!

– Szép rendet tartasz! – pillantottam körül. – Úgy tudom, itt is laksz, mióta megsérült a lábad.

– Na és ha itt lakom?

– A kalyibát magad építetted?

– Nem kalyiba ez, hanem faház! – igazított helyre. – Nem láttál még ilyet?

– Ilyen szépet még nem! – hazudtam neki. – Arányos. Éppen akkora, mint amilyen.

Se nagyobb, se kisebb.

Gyanakvón hunyorgott.

– Mit akarsz ezzel?

– Nem tudtam, hogy ilyen szakértő ács vagy.

– Nem vagyok ács. Nem vagyok én semmi.

– Dehogynem! – dicsértem tovább. – Hiszen hivatalod van, mint az erdőkerülőnek, de neked nem kell lejárnod a lábad, egész nap itt ülhetsz, a napon! Fizetést is húzol. Megvan mindened. Nem is értem, miért nem nősültél meg.

Sötét, gyűlölködő pillantást vetett rám.

– Ne ingerelj, gyerek, mert megharaplak.

– Komolyan kérdeztem. Apám öccsének a barátja vagy. Majdhogynem rokonom.

– Még csak az kellene... – A porba sercintett. – Hallottam felőled... Tudom, miféle vagy. Barátok kapcája.

Megvontam a vállam.

– Élek, ahogy lehet. Bérem nincs, az igaz, de üdvözülni fogok! A barátok hetente mondanak értem imát a kolostorban. Ezzel fizetnek ki.

– Hetente?

– Érted is imádkozhatnának...

– Ugyan... – legyintett. – Minek?

– Mikor voltál misén utoljára?

– Nem járok misére. Nem járok sehova. Őrködnöm kell, hogy a magadfajta tolvaj mocsodékok meg ne károsítsák a mestereket. Ez itt mind nagy értékű, válogatott anyag – mutatott körbe.

– Talán mégse mind... – mondtam. – Csak akad köztük vetemedett deszka, görccsel teli anyag...

– Még csak az kellene! Én itt rendet tartok. A sérült, hibás deszkák meg az eselék lécek mind hátul vannak, amott, de azok is külön, glédába szedve, rendben átszámolva. Az én kezem alól semmi nem tűnhet el.

– Derék dolog – adtam az ártatlant, mintha nem emlékeznék rá, hogy apám öccsével elhordtak mindent anyám házából. – De meg is van az ára, hogy őrködöl itten, mint ha Krisztus urunk koporsóját vigyáznád. Nem jársz lányok után, nem teszed a szépet, ami még hagyján, de nem jársz misére se. El fogsz kárhozni, Bálint bátyám, hacsak...

– Hacsak? – pislogott.

– Hacsak rá nem bírom a frátereket, hogy a te lelkedért is imádkozzanak.

– Ugyan miért tennél ilyet?

– Mert a rokonom vagy. A rokonok segítik egymást.

Tudtam, hogy érzékeny fülekre talál ez a megjegyzésem. Mióta megsérült a lába, s a bányából kitették, rokonai mind elfordultak tőle.

– Tényleg megtennéd? – kérdezte.

– Meg én! Csak jusson majd eszembe!

– Miért ne juthatna?

– Tudod, milyen gyenge a fejem. Nem véletlen, hogy lükének tartanak. Mindent elfelejtek, hacsak nincs valami tárgy a közelemben, ami emlékeztet a feladatomra. Mivel a szamarakkal hálok, tudom, hogy etetnem kell őket, szőrüket kefélni, mert ott a kefe... Vízet húzni, ott a veder, ugye... Ha a kolostorudvari nagykeresztre nézek, Jézus jut eszembe. Hát így, hiszen érted.

– Csakugyan ennyire nyomott a fejed?

– Látod, nem? – mutattam a nyúlszájamat. – Belül még rosszabb. Tiszta gyagya vagyok! – mondtam, pedig kettőnk közül ő volt a hülye. Legalábbis ebben reménykedtem.

– És mi kellene ahhoz, hogy emlékezz rám? – kérdezte.

– Nem is tudom... Fák közt élsz...

– Úgy van! – bólintott. – Ez jó gondolat. Jegyezd meg, Nyulacska! Van elég fa a kolostorudvaron! Ha rájuk pillantasz, én jutok eszedbe.

– Nem, nem! – Szomorúan ingattam a fejem. – Az élő fáról mindig az erdő jut eszembe. De talán ha néhány szál deszkát magammal vinnék, nem is tudom... Pár darab lécet, amit bír a hátam...

– Innen te semmit el nem viszel!

– Helyes – bólintottam. – Igazad van. Nem te vagy az egyetlen férfi a városban, aki nem törődik az örök élettel. Talán Jézus mégis megkönyörül rajtad, s nem a pokolra, csak a tisztító tűzbe vet. Na, Isten megáldjon – indultam.

– Várj! – horkantott utánam. – Adok néhány lécet a hulladékból, de a temető felé vidd, aztán a szőlőskertek alatt, talán nem látnak meg vele.

– Úgy lesz! – ígértem. – Esküszöm az aprószentekre!

Megvoltak a szegek, meglett a faanyag. Kalapács helyett egy öklömnyi követ használtam a dúc összeállításához. Nem volt túl szép munka, de a célnak megfelelt. Már csak néhány cserepet kell szerezzek valahonnan, hogy az istállótetőn nyitott ablakot befedjem. Egy hete nem esett. Talán kitar a szárazság még pár napig. Június vége van, ilyenkor nem ritka, hogy hetekig elkerül a felhők a völgyet. Talán szerencsém lesz, hiszen tíz szeget kaptam, s az már jó előjel.

Ahogy esteledni kezdett, átmásztam a kolostor kerítésén, nem akartam, hogy a kapus barát tudja, hogy az éjszakát nem a helyemen töltöm. Indulás előtt két rézpénzt kivettem a kövem mögül, ingembe kötöttem. Azután – Isten bocsássa meg! – egy kerek kecskesajtot elemeltem a kamrából. Mégse mehetek Dáriusz fiához vendégségbe üres kézzel.

A mi hegyeink közt hamar sötétedik. A nap el se pirul még, sárgán gurul nyugat felé, a keleti hegyoldal ragyogva fürdik a délutáni fényben, de a szemközti hegyhátak fái közt már homály motoz, nyirkos lehelet száll alá a völgybe, azután az este hideg ujjait messze kinyújtva magához húzza a keleti erdőket, egyre feljebb úzva fáikról a napfényt, míg végül a legmagasabb csúcsok fehérlő sziklái is elfeketülnek. Hidegen ragyognak a csillagok, mint ezüst az ércben.

A ringburgerek ablakai mögött gyertyák és mécsesek fénylenek. Mondják, hogy vacsora után ezek az urak mind felütik a számadókönyveket, hosszan tervezgetnek, némelyik megbeszéli asszonyával a másnapi teendőket. Másoknál vendégség van, a vacsorát hosszan szolgálják fel, főtteket, sülteket, édességet esznek. Olyan ház is akad,

ahová énekmondót hívnak a vacsora végére. Másutt dámajáték folyik, éjszakáig. A szegénysoron nemigen gyújtanak világot. A fény pénzbe kerül. A bányászok hamar elalszanak. A kézművesek legtöbbje is korán aludni tér, gyújtik az erőt másnapra. A szerelmesek megvárják, hogy az első sötét óra leteljen, csak aztán indulnak a szőlőskeretek felé, titkos légyottjukra.

Éppen zárásra értem a felső kapuhoz. Az örök már számolták az útpénzt meg a kapuvámot, egyikük a homokóra lepergő szemeit figyelte bent, a fülkájukben, hogy jelt adhasson a fenti strázsának, mikor engedheti a rostélyt. Nem láttak meg, amikor a kapun átbicegtem. Ahogy letértem az útról a bükkös felé tartó erdei ösvényre, mögöttem felhangzott a strázsza kiáltása:

– Aki hallja, fusson, vagy maradjon, ahol van! Zárul a város kapuja! – Csörgött a hibás lánc, zörögtek a kopott fogaskerek, a súlyos kapurostély döndülve ért földet.

Az ágak összehajoltak az ösvény fölött, orromig se láttam, pedig felkelt a Hold. Akár a kutyáim, én is kedvelem a Holdat. Ha kiflije jobbra néz, *C* betűt formálva, akkor fogyóban van, csökken, hamarosan eltűnik az égről. Ha *D* betűt formáz, homorú képével balra tekintve, akkor dagad. Mire kitelik a képe, a szívem tele lesz nyugtalansággal. Álomból sikoltva ébred, s fülemben, mintha dobot vernének, dübörög a vérem. Most is tele voltam szorongó nyugtalansággal, ahogy szuszogva kaptattam fölfele az ezüst fényekkel játszó feketeségben. Lehet, hogy a cigányok megölnek? Vagy zsákba varrva csempésznek át hetedhét határon, hogy eladjanak? Ostobaság, nyugtattam magamat. Kinek kellenék én? Ki adna egy garast is értem? Annyit se érek, mint az a pár galamb. Csúnya vagyok és jobbára ügyetlen. Hiába van eszem, a fejembe senki nem lát bele. Csak az apátúr tudja, mire vagyok képes.

Köröttem hallgatott az erdő, tücskök cirpelték. A kaptató lassan megszelídült a talpam alatt. A mező felől sűrű, fojtogató virággillat áradt. Ilyenkor nyílik a bakszarvú, a báránypirosító, az átoktüske meg a kosbor és a mezei liliom. Éjjeli bogarak járnak útjukat, rabolnak a keresztes pókok. A legtöbb bogár szagtalan, mások fertelmes bűzt árasztanak. A cigányoknak édeskés szaguk van. Fekete a vérük, talán attól lehet.

Az illatok közé, amelyek lassanként belülről is megülték az orrom, és a számban ízeké változtak, lassanként kivált egy, hogy minden mást elnyomjon. Húst sütnék! Mókust és nyulat! Mézzel ízesítve!

Amint a fák közül a legelőre léptem, megpillantottam a tábortüzüket. Szikrák pattogtak az égre. A lángok visszfénye kirajzolta a sötétből a bokrok mellett hűsölő kocsikat, néhány kipánnyvázott ló árnyát is láttam. Sokan ültek a tűz körül, nyársukat forgatva.

– Hiszen ez nem nyúl, nem mókusz... – szimatoltam. – Ezek a zsványok őzet ütöttek! – Összefolyt a nyál a számban. A kolostorban ritkán ettünk őzet. Jobbára február táján, ha a püspöki helynök vagy Thurzó úr vadásztak erre. Ők küldtek kóstolót az apátúrnak. Fél szarvast, őzet, vaddisznócomb. Fácánt, foglyot, fajdot volt szabad fogni, mókusért, nyúlért se szóltak, de nagyobb négy lábúra tilos volt vadászni a kolostor és a város erdejében. Akit a kerülő vadorzáson kapott, meg lett korbácsolva.

A szélső tölgyek alatt közeledtem a tűz felé, gondoltam, meglesem őket. Harminc lépést se tehettem, amikor rám ugrott az erdő. Kiáltani se volt időm, úgy meglepődtem. Számat felpceckelték, kezem-lábam összekötözték, huságra akasztottak, mint a frissen ejtett őzet, úgy ügettek velem, óbégatva.

– Megfogtuk! Itt van! – Ledobtak a földre. – Ez volt nála. – Három kölyök volt az, velemkorúak. A legidősebb felmutatta a sajtomat.

– Honnan van? – kérdezte egy hang. – Csak nem loptad, pralám? – Xerxész volt az. Felállt a tűz mellől, közelebb lépett.

– Loptam – próbáltam mondani, de csak hörögni tudtam. A beszédem amúgy is nehezen érthető a nyúl szája miatt, de most, hogy tátogni se tudtam...

– Pénz is volt nála! – tódította a középső kölyök.

– Milyen pénz?

– Hát ez! – vihogott a gyerek. – Tessék! Egy rézgaras!

– Nem igaz! – hörögtem.

– Nem-e? – vigyorgott a purdé. – Tán nem tetőled vettem el? Bele volt csomózva az ingébe!

– Két garas volt nálam! Nem egy, hanem kettő!

– Álmodban! – röhögött a gyerek.

Xerxész magához intette. A purdé vonakodva, mintha fogát húznák, odament elébe. Xerxész két kézzel megfogta a fejét, homlokát a homlokához húzta. Orruk összeért, ahogy a férfi a gyerek szemébe nézett. Így álltak, hosszan, a vállas, szikár ember terpeszben, derékből előrehajolva, és az inas, vékony kölyök, szinte összenőve. Egyikük se mozdult, mintha szobrok lennének. Csönd volt a táborban, mindenki őket figyelte. Bent, az erdőben bagoly huhogott. Mintha csak erre a jelre várt volna, Xerxész elengedte a gyereket, felegyenesedett, jobbát elébe nyújtotta. Most látszott, milyen hatalmas a rózsaszín tenyere. Mint egy medve mancsa, futott át rajtam.

– Add ide! – mondta. A gyerek letette a garast a kinyújtott tenyérre. Xerxész nem moccant. – A másikat is! – parancsolta halkán.

– Nincs másik! – Mintha nyúznák, úgy visított a gyerek. – Folyjék ki a szemem, itt fulladjak meg, csapjon meg a ménkü, májam repedjen meg! Esküszök a mindenható, fekete patásra és az összes szakállas szentekre! Hazudik a sánta!

– Nem hazudok! – Egész testemben remegtem.

– Szoktál? – villant rám Xerxész fekete szeme.

Bólintottam, aztán megráztam a fejem.

– Szoktam – próbáltam kinyögni –, de most nem!

– Aki egyszer hazudott, mindég fog! – sívított a gyerek.

A cigányok egyetértően bólogattak körben.

– Úgy van! Igaza van!

Hanem Xerxészt semmi nem befolyásolta.

– A másikat is – mondta megint.

A kölyök, éppúgy, mint Xerxész aznap a városban, az ég felé nyúlt, csettintett, megtekerte a kézfejét, ujjai közt ott táncolt a másik rézgarasom. Odapottyantotta Xerxész tenyerére.

– Megpróbáltam. – A kölyök megvonta a vállát. – Nem sikerült. Majd legközelebb.

– De nem velem! – mondta Xerxész. – Oldozzátok el.

A legkisebb leguggolt hozzám, kioldotta a csomókat. Kitépte az ágat a fogaim közül. – Allj már fel, te gyenge!

Felkecmeregtem.

Xerxész magához intett.

– Minek hoztad a pénzt? – kérdezte.

– Galambot akarok – nyeltem a véretem.

Odaszólt a mögötte állóknak. Cigányul beszélt, nem érettem, mit mond. A legkisebb kölyök kivált a többiek közül, eltűnt a sötétben. Két szempillantás múlva valami surrogott, kerengett a sötétben, aztán két fiatal galamb ült a vállamra. A cigányok álmélkodtak.

– Rakd az ingedbe őket – mondta Xerxész –, sok erre a bagoly.

Jó érzés volt, ahogy a tollasok a mellemhez érnek.

– Aztán vigyázz rájuk! – mondta Xerxész. – Nem akármilyen madarak. Ha tanítod őket, bárholnan visszatalálnak oda, ahol majd tartod őket.

– A kolostorban – mondtam.

– Papok köcsöge vagy?

Mélyen elpirultam, de nem láthatták meg. Lángok fénye táncolt minden arcon. – Istállószolga vagyok és mindenés – feleltem. – Ott tartom majd őket, az istállóban. Fent, a gerendák fölött.

– Északról vagy délről mindig hazatalálnak – magyarázta Xerxész. – Van, amelyik keletről nyugatra is repül, bár azok ritkábbak. Keresztirányban gyakran eltévednek. Ezek még fiókák, de egy hónap múlva már elküldheted őket Bártfára vagy Bélabányára. Aztán mindig messzebb. – Két aprócska fémggyűrűt nyomott a markomba. – Nesze, ráadásnak! Ha felhúzod az ujjukra, levelet küldethetsz velük magadnak. Fél év múlva már Kassáról, Pozsonyból is visszarepülnek, sőt... Budáról is hazatalálnak. Két garast igazán megérnek.

– Elhiszem – feleltem.

– Igyunk az üzletre.

Egy öregasszony sört hozott fakupában. Alig bírtam vele. Xerxész egy hajtásra elűntette a maga adagját, sörhab billegett a bajszán. – Egészségünkre!

A fejem tiszta maradt, de a lábaim összeakadtak.

– Nem bírja a szántást! – A cigányok nevettek. – Küldd haza, Xerxész! Ereszd el, hadd menjen!

– Gyerek még az este – mondta Xerxész. – Nem kell úgy sietned.

Leültünk a tűzhöz. Valóban őzet sütöttek. Mint ahogyan nagyvásárkor az ökröt sütik nálunk, úgy bántak az őzzel. A puha peccenyedarabokat lemetszették az állat hújáról, a maradékot tovább forgatták a tűz fölött.

– Hurokkal fogta meg a gyerek – magyarázta Xerxész. – Egyél, jut belőle bőven. – Újabb kupa sört diktáltak belém, már kóvályogtam. – Látod, pralám, erre van az élet. Enni, inni, szeretni. A többi csak mese.

Megráztam a fejem.

– Több dolgok vannak... – Ilyesmit makogtam.

– Szamárság – mondta Xerxész. – Ne higgy a papoknak. Véletlenül születünk a földre. Minden véletlen, csak az nem, hogy én cigánynak születtem. Az igazi szerencse.

– Semmi nem véletlen! – mondtam. – Minden lépésünket az Úr igazgatja. Ő tudja, kit mire szán, milyen feladatra.

Hosszan, figyelmesen nézett.

– Lóli, gyere ide!

A természetes cigányasszonyok közül kivált egy aprócska asszony. Akár egy varjú, akorka. Úgy is lépdelt, ahogy a madarak járnak. Minden lépésre mozgott a feje. Alig volt haja.

– Nézz a tenyerébe! – mondta neki Xerxész.

Hosszú, fekete körmei voltak a cigányasszonynak. Megragadta a csuklómat, kezemet a melléhez vonta, fölé hajolt, megszagolta.

– Nem lesz hosszú élete – morogta.

– Mit nem mondasz! – nevetett Xerxész.

– Felakasztják! – huhogott a banya. Szólni se tudtam, annyira szédültem a sörtől. – Nem volt még szerelmes! – folytatta a vénség, a tenyeremet simogatva. – Azt se tudja, mi az! – Megint vihogott. – Sose is tudja meg!

Összeszedtem magam.

– Ezt meg honnan veszed? – kérdeztem tőle.

– Úgy lesz, ahogy mondja! – bólintott Xerxész. – A tenyeredből látja.

– Hiszen oda se néz! Egyfolytában a tüzet bámulja.

– Nem bámul ő semmit, hiszen vak! – mondta Xerxész. – Az ujjaival olvas. – Igaza lehetett. Az öregasszony karmos ujjai hátával cirógatta a tenyeremet, aztán beleköpött, nyálát szétdőrgölte.

– Hamarosan nagy bajok érnek – morogta.

– Beteg leszek a sörtől, vagy agyonüttök? – próbáltam tréfálni.

– Szavadat veszted, mint az anyád.

Úgy éreztem, mintha megütött volna.

– Én nem hiszek az ilyen jövendőmondásban! Ha majd Jézus szólít, neki hinni fogok! Különben sincs írás senki tenyerében, csak egy-egy nagy *M* betű.

– Hol? – kérdezte Xerxész. Medvemancsát élém nyújtotta. Megmutattam neki.

– Memento Mori. – Ha már kiszaladt a számon, hozzátódtottam: – Latinul van.

– Úgy? És mit jelent?

– Emlékezzél a halálra.

– Minek? – horkantott Xerxész.

– Jézus Krisztus ítél mindannyiunk felett. Aki nem méltó a feltámadásra, az pokolra kerül, ördögök sütik meg. Kínok kínjai közt szenved az idők végezetéig. Aki panasz nélkül szolgálja a sorsát, az mind feltámad az ítélet után.

– Ostobaság! – Xerxész leült a tűz mellé. – Én nem szolgállok senkit. – Mogorván bámult maga elé. – Élek és meghalok, ahogy ez az őz is. Hogy azután mi lesz, kár tanakodni.

Búcsúzni akartam, de nem engedett.

– Azt a lovat még meg se mutattam.

– Hiszen semmit nem látni, olyan sötét van.

Hátravezetett, a kocsik mögé, ahol a lovak ki voltak pányvázva. Megéreztek a közeledésünket. Horkantottak, némelyik nyerített. – Jól van, szépségeim, jól van. Én vagyok az! – Aztán cigányul szólt hozzájuk. Nem tudom, mit mondott. A lovak hozzádörgölöztek. – Mindegyik jó fajta – magyarázta Xerxész. – Egyiket se loptuk! Ezt a két szürkét egy lengyel lócsiszártól vettem, a három pejt meg lent, a Duna mellett... Gyorsak, de hamar kifáradnak. – Mindegyikről hosszan magyarázott. Végül egy magas, fekete mén mellett álltunk meg. – Látod? – A felhők mögül kibújtt a telihold. – Róla beszéltem. Hercegnék hívják. Négyéves. Tíz aranyért nem adom olcsóbban.

– Akkor rajtad marad! Nincs olyan ló, amelyik ötnél többet érhet.

– Majd meglátod, ha felülsz a hátára.

– Nem én! – mondtam. – Sose ültem még nyeregben.

– Nem kell hozzá nyereg. – Füttyentett egyet. Az egyik szekér alól kimászott valaki.

Úgy közeledett, mintha arasszal a föld felett járna. Tizenkétéves-forma cigánylány volt. Fehéren sütött rám a szemének holdja. – Andreásnak hívják! – mutatott rám Xerxész, pedig a nevemet sose mondtam neki. Nem tudom, honnan tudhatta. – Ez meg itt Ariadne. – Ahogy a leányzó közelebb lépett, megcsapott a szaga. Körteszag. Savanyú és édes. – Fordulj vele egyet! – mondta neki Xerxész.

– Úgy érted...?

– Úgy.

Ariadne belekapaszkodott a mén sörényébe, a hátára szökkent.

– Mögém mászhatsz, ha tudsz!

Mielőtt megpróbáltam volna, Xerxész alám nyúlt, jobb kézzel fölemelt, baljával benyúlt az ingembe. – Majd én vigyázok ezekre! – Elvette a galambjaimat. – Aztán csak ügyesen, Ariadne!

Már a lány mögött ültem, ágyékkal a tomporához csúsztatva, amikor Xerxész le-guggolt, eloldotta a pányvát.

– Hajnal előtt visszaérjtek! – Rácsapott a ló farára. A mén megugrott velünk. Megkapaszkodtam a lány vállában.

– Ne ott fogj, te lüke! – Hóna alá nyúltam. Alig volt melle. – A derekamat fogjad!

Sívított köröttünk az éjszaka. Beleveszttem a vadkörte szagába. Ágak karmoltak az arcomba, eltűnt a hold, semmit se láttam. A mén hirtelen megtorpant, lerepültem róla. A szám tele lett édes, puha földdel. Hátamra fordultam. Éreztem, ahogy egy kéz végigsimít rajtam.

– Semmi nem törött el. Lám csak, még ez sem.

Ott érintett meg.

Mintha a csillagos ég köröttem örvénylett volna. Valami felemelt, azután zuhantam. Magom, vérem hullott. Sírtam, nevettem.

– Nyulacska, lovacska!

Késő délelőtt volt, mikor felébredtem. Szentantalka az arcomat nyaldosta. A szamárcanica féltékenyen bámult. Az istállóajtó deszkái közt besütött a nap. A földre hulló fényben két galambfióka ült. Arasznyira tőlük négy fénypötty csillogott a szalma közt, a földön. A két madárgyűrű és a garasaim. Mind a kettő, amelyeket magammal vittem.

Álmodom, hogy élek.

Bernáth István

EGY KICSINY ORSZÁG NAGYHATALMI ÁLMA

Halldór Laxness, 1902. április 23.–1998. február 8.

(Akiről tíz éve ezt a nekrológot írtam, ugyan tíz évvel halottabb, más tulajdonságaival mégis elevenebb, például néhány hónapja egy nyolcszáz oldalas monográfia jelent meg róla izlandiul, majd jeles kiadóknál angolul és németül is. Különben ahol tíz éve megjelent volna, nemigen tudtak terjedelmet számolni, ezért maradt ki a lapból.)

(Kicsoda?) Emlékszik még rá valaki? Nem az 1955-ös irodalmi Nobel-díjára, ami inkább csak társasági téma, hanem arra, hogy 1955–1965 között, öt regényének magyar fordításával íronak számított Magyarországon is.

Titka a prózatörténeté és Izlandé. Az előbbit ismerni véljük, az utóbbit még véletlenül sem. Izland ugyanis nemcsak az a *kultúra*, amelyik roppant korai, XII–XIV. századi aranykorában lerakta az európai nyelvű, realista prózaírás könyvtárnyi méretű alapjait – az 1965–1995 között már magyarul is megjelent, hat izlandi *saga* is tanúsít-

ja –, hanem a XX. század fordulójáig egyúttal a barbár „kevesen levés” országa, paradicsoma és pokla is (ez utóbbi a XVII–XVIII. századi járványok, vulkánkitörések és dán elnyomatás idején).

Egzotikus, „x-es” íróként Laxness talán azért keltett nálunk is némi figyelmet, mert ezt a konkrét, természeti-történelmi világot szűri le, értelmezi és szuggerálja. Egy ezer-száz éve fennálló, a dokumentáltságtól szinte embertől emberig áttekinthető, kicsiny társadalomról adott híreket. (Mellesleg utálta a „társadalom” fogalmat, mint üres hal-maszt, és gyanúperrel élt minden felsőbb intézményesültség iránt.)

De a történelem műhelyében jól eligazodik: „*Kicsoda egy király? Az igazi király arról ismerzik meg, hogy már csak külföldi zsoldos csapataiban bízik... Szabadságharc, háború? Mi-óta világ a világ, éjjel-nappal folyik, a munka termelte értékekért, az értelmes élet fenntartásá-ért, az értékek lefölözői ellen... amikor már embert is ölnek, csak határeset. Az embert amúgy iga-zából egyfolytában ölik, erejét apasztják, kedvét szegik, idegeit őrlik, egészségét felmorzsolják, s ami még megmarad, elropogtatja az idő...*”

És egy gyakran idézett aforizmaparancsolata egyik regényéből, ami egy ilyen póre kis semmi országban már nem is annyira ironikus, mint inkább szabatos: „*Csak annyit embert öl, amennyit meg bírsz enni!*”

Valószínűtlen kicsinységek és nagyságok, Izland és Laxness. *Egy kicsiny nép nagyhatal-mi álma*, nyilatkozta halála másnapján a tévében a – szépíróként is aktív – izlandi mi-niszterelnök, Davíð Oddsson.

Izland példátlanul irodalmi monokulturális ország – volt. A nép gondolkodásmód-ját az ezeréves történetírás/mondás/hallgatás/olvasás strukturálta, a törzsi-nemzeti kohere-n-ciáját átmentő nép értékítélete a történetmondó lélegzéstechnikáját díjazta. Ennek azonban fel kellett lazulnia a háború, a függetlensége óta „svédesen” szerve-ződő országban, a verbális érzékletességre rá kellett nőnie a nemzetközi szociologikum-nak, statisztikának, tudományosságnak.

1962-ben egy reykjavíki társaságban, amikor kitudódott, hogy épp Laxness IZLANDI PÖR című regényét fordítom, egyszerre hárman kezdték el mondani a regény első ol-dalait, szóról szóra és kívülről, hosszú percekig. De már 1975 táján nem lehetett nem észrevennem, hogy egyre több a formátumos izlandi festő, szobrász, zeneszerző, filmes, akik Laxness mellett is kilátszanak a fűből, sőt még néhány, nála harminc-nyegen évvel ifjabb prózaíró is, akiket addig is számon tartottak. Az államegyházi lutheranizmus felszínességétől előbb katolizáló, majd a világ nyomorultjai iránti együttérzésből mar-xizáló, végül, a háború után „*a létezés adamant tengelyeihez*” igazodva, taoistává vált Lax-ness 1968-ban jelentette meg utolsó, úgymond, nagyrealista regényét, majd el-elpi-hent az olümposzi ködben. (Innen bocsátotta még ki 1975–1987 között négykötetes önéletrajzi „esszéregényeit”, szellemes, pikírt, meditációs öntörténeteit.) És a laxnes-si nagyepika hiányának vákuuma felszínre szippantotta nemcsak a társművészeteket, a többi író, hanem a művészetekről szóló – immár nem csupán pozitivistá – tudomá-nyosságot is. Izland szépirodalmi és történetírói monokultúrája, mondhatni, egyetlen determináns ember visszavonulásától korszerűvé színesedett.

(Egy laxness) Hosszas számítás után sem mondhatok mást, mint hogy az izlandi irodalom, a nyelvet beszélőket tekintve, a világ legkisebb, szerves etnikai és politikai egységként működő nemzeti irodalma. Vajon az irodalomban is úgy van-e, ahogy a politikában: *kis ország – nagy külföld, és viszont?* És egy futólagos fizikai-kvantifikálási ötletnek engedve elgondoltam, mi volna, ha a különféle lélekszámú nyelvterületek és

világirodalmi érvényesülésük viszonyát *egy laxness* mértékegységével fejeznék ki? Menynyi lenne akkor *egy laxness*? Mondjuk, mint Izlandé, jó negyedmillió ember irodalmi működésének világirodalmi térereje, még rövidebben, *negyedmillió ember világirodalmi szólásszabadsága*.

És hány *laxness* térerejűek vagyunk mi?

Hányszor hallani idehaza, de hallottam Dániában, Norvégiában és Hollandiában is: *Istenem, ha ez a költő...* – és itt elhangzik például egy dán „Arany János” vagy egy norvég „Csokonai”, egy holland „Weöres Sándor” neve – *...ha ő angolul írt volna!!!* Az efféle sóhaj szenvedélyes igazától addig bólogat az ember, míg rá nem döbben, hogy fikarcnyi értelme sincs. Hisz egyszerre két abszurdumot is óhajt magának: nekünk ne volt légyen Arany Jánosunk, valamint hogy szívesebben volnánk angolok vagy amerikaiak.

Mikorra kúráljuk ki magunkból azt a toborzó tárogató hangú, komor eszmét, hogy *védtelen és védelemre szoruló, kis nemzet vagyunk?* Panaszos eszménk csírázásának kora és racionális magva még az Anjou-kori és a Hunyadi Mátyás uralta Magyarország, *egy-egy befelé igencsak külterjes államalakulat*, mikor is anyanyelvi irodalom híján a magyar nép reflexíve szóba sem állhatott magával. Nálunk legalább kétszáz kisebb, államalkotó nép panaszolhatná kicsinységét. De ha mégis keserít a kicsinységérzet, vajon nem azok a távlatok sugallják-e, amelyek befelé való fejlődésünk szűkösségébe mutatnak?

Márpedig ha nincs meg negyven-ötven *laxness*nyi világirodalmi térerőnk (ki tudja?), akkor vagy hibás a mértékegység, vagy definíciójából kimaradt az a feltétel, hogy egy írónak a világirodalomba vivő útja, honfitársaihoz képest, nem kifelé, hanem befelé vezet. Mint *Laxness*é is. Izlandon egy főre számítva négyszerte-ötszörte több könyvcím jelenik meg, mint nálunk (tavaly is így volt), még izlandiul is lehet *befelé* írni és ily módon *kifelé* jutni.

(Okkult befejezés) Végül már vagy tíz éve nem hallatta a hangját. 90. születésnapja alkalmából, 1992-ben konferenciát rendeztek Reykjavíkban öt földrészről meghívott *Laxness*-expertusok részvételével. Harmadnap a konferencia kirándult a fővárostól negyven kilométerre eső, lávamezőkre, patakszélre épült, Bauhaus-stíliú *Laxness*-házhoz, mintegy tisztelegően szemügyre venni a még élő író „földi maradványait” (derült ki utóbb). Rendben felöltöztetve, valamelyik megszokott, sőtis zakójában állt a nagy nappali szoba ajtajában, egyenes derékkal, réveteg tekintettel. Az elsők közt értem oda hozzá, kezét fogtunk, és hogy emlékeztessem, mondtam, hogy én vagyok én, Budapestről, és köszönöm a nála valaha elköltött öt pompás vacsorát. „Ó, igen” – mondta megértően, majd megkérdezte, hogy kik azok ott mögöttem. „Hát a *Laxness*-konferencia résztvevői, a Sigurður Nordal Alapítvány hívta meg őket Reykjavíkba. Régi hívei önnek...” „Sigurður Nordal?...” – merengett el (az egyik legjobb barátja volt). „De hisz ő már rég meghalt... Akkor ezek itt kísértetek?” – kérdezte elgondolkodva. Ennél konzisztensebb következtetés később sem hagyta el a száját.

A természet misztériumaival sűrűn behintett Izlandon ősidőktől fogva s újult divatként ma is, a kísértetek léte-hiedelme sokkal köznapibb, mint egyebütt, nehéz szekrények mozdulnak el recsegve-ropogva az éjszaka közepén, távolba szakadt emberek alakmásai lépnek a szobába, s foglalnak helyet a teasüteményes asztalnál. (Ahol egyszer lakást béreltem, reggelre eltűnt a szobámból minden ruhaneműm, és ahogy fürdőköpenyben ténferegtem a lépcsőházban, majd a ház előtt, a szemközti ház ablakából egy nő egy kék pulóvert mutogatva megkérdezte, nem az enyém-e. De igen. Merthogy hátul a kertjükben találtak egy kupac ruhát-fehérneműt. Meg vagyok győződve róla, hogy a lakásom kulcsra volt zárva.)

Néhány hete, az e-mail-technika általi (túl) könnyed és sűrű levélváltások közepett, mellékesen megkérdeztem egy izlandi barátomtól, hat év távolából tudakozódva Laxness felől, hogy vajon él-e még egyáltalán. És jött a válasz: élni él, fizikai kondíciói nem rosszak, csak épp nem tudja, hol van, és nem tudja magáról, kicsoda.

Ritkán álmodom, már a fél tableta Eunocin-altató miatt is, de néhány napja, álmomban, ott ültem nála nagy nappali szobájának egyik foteljében, ő velem szemben egy bőrszámolyon (elvé volt, hogy a házigazda üljön egy fejjel alacsonyabban vendégeinél), sőtis zakóban, ahhoz nem illő kék csíkos csokornyakkendőben, nagy szivarral a kezében. Németül beszélgettünk, ahogy első két-három találkozásunk alkalmával is (angolul akkor még gyatrán tudtam, izlandiul meg öelötte meg nem mertem volna mukkanni, én felajánlottam a norvégot, de elhárította, mondván, nem világnyelv, maradt a német, amelyet valamilyen hobbiszenvedéllyel beszélt, olyan szófordulatokat szűrt szavai közé, mint *Maßnahmen treffen* vagy *auf eigene Faust*). Szavainak csak néhány foszlányára emlékszem, azon kívül, hogy időnként szégyellősen oldalt pillantgattam, nem hallják-e a többiek – voltak még öten-hatan a szobában –, hogy *ausgetipfelt* németül beszélünk, az izlandi meg a magyar. Olyasmiről beszélt, hogy *Nem, nem, én nem járok vadászni* – Izlandon nem sok vadászni való van, sarki róka, néhány madárfajta, évente egy-egy jegesmedve, fókákra szoktak még – *nem gyűlölöm az állatokat*. Többet nem tudok visszaidézni, csak a szivarfüstöt, sőtis zakójának klánmintázatát (de ez már a dolgozószobám falán lógó portréjáról eredhet), derűsen faggató tekintetét, és hogy egy széles vizskis poharat tartok a kezemben.

Másnap reggel azt a szoros, álmoskönyvi következtetést kellett leszűrnöm, hogy 1. ha álmodom valakiről, akkor azzal történik valami (izlandi kultúrkörben *a fortiori*), 2. mi egyéb történhetett a 96 éves Laxnesszel? Fel még nem támadhatott.

Eljutottam a keddi magyar napilapok kis hírek oldalára. Történt. Vasárnap este 9-kor.

Nem tudni, kinek a szándéka szerint, katolikus pap adta fel neki az utolsó kenetet, és katolikus szertartás szerint temetik el a házához közeli mosfelli temetőben. És ami Izlandon még sosem volt: minden állami zászló félárbocra eresztve. Ő volt a XX. századuk.

Takács Judit

KERTBENY KÁROLY ÉS A MAGÁNÉLET SZABADSÁGA

I. Homoszexualitás, heteroszexualitás: magyar találmány?

Az 1980-as évek második feléig csak sejteni lehetett, hogy Kertbeny Károly, a magát magyarnak valló író-műfordító a szerzője annak az 1869-ben névtelenül megjelent két értekezésnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz dominanciájú Északnémet Államszövetségben, és amelyek egyikében először szerepeltek a „*Homosexual*” és a „*Heterosexual*” szavak. Manfred Herzer német kutató azonban többek között a budapesti Országos

Széchenyi Könyvtár kéziratárában talált Kertbeny-anyagok vizsgálatával bizonyítani tudta Kertbeny szerzőségét (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990).

A korabeli német helyzet rövid jogtörténeti áttekintéseként a következőket érdemes megjegyezni: míg Poroszország volt az egyik első olyan német állam, amely az akkoriban szodómiának nevezett cselekményért az 1532 óta járó halálbüntetést a XVIII. század végén, 1794-ben börtönbüntetéssel és korbácsolással, illetve testi fenytéssel váltotta fel, addig a XIX. század elején, 1810 után több német állam, köztük Bajorország, Württemberg és Hannover, az 1791-es Code Napoléon mintájára már a férfiak közötti szexuális aktusok teljes büntetlenségét vezette be. Ezt váltotta fel 1871-ben az új egységes birodalmi büntetőtörvény 175-ös paragrafusa, amely a szigorúbb porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette az addig a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat büntetlenül hagyó országrészekre is (vö. Dynes, 1990:472).

A birodalmi büntetőtörvénykönyvet – a 175-ös paragrafussal együtt – 1870-ben fogadták el az újonnan létrejött Északnémet Államszövetségben, majd 1872. január 1-jén lépett hatályba a birodalom egész területén, felváltva az 1815 óta létező 36 szuverén törvényhozói entitás joggyakorlatát. A 175-ös paragrafus csak a férfiak között zajló „*erkölcsstelen természetellenes aktusokat*”¹ büntette, maximum ötéves bebörtönzéssel. A 175-ös paragrafus hatálya eredetileg csak az anális közösülésre terjedt volna ki, de a későbbiekben a fellebbezési bíróságok kiterjesztették hatályát – a kölcsönös maszturbáción kívül – „*a közösüléshez hasonló aktusokra*”² is. Itt érdemes megjegyezni, hogy a nők közötti szexuális kapcsolatot törvény által egyáltalán nem szankcionálták (Dynes, 1990:944).

Kertbeny Károly budapesti kéziratári anyagában olyan feljegyzések találhatók,³ melyek alapján megállapítható, hogy A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÉS ENNEK 152-ES PARAGRAFUSKÉNT VALÓ FENNTARTÁSA AZ ÉSZAKNÉMET ÁLLAMSZÖVETSÉG BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV TERVEZETÉBEN⁴ és A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÁLTAL OKOZOTT TÁRSADALMI KÁR...⁵ című értekezések szerzője Kertbeny volt. Az utóbbi röpirat azért érdemel különös figyelmet, mert ebben szerepel először a homoszexualitás – „*Homosexualität*” – kifejezés publikusan (vö. Kertbeny, 2000). Ezenkívül az említett iratokból az is nyomon követhető, hogy Kertbeny 1865 és 1868 között rendszeresen levelezett az úttörő „*meleg aktivistaként*”, illetve néhol a „*meleg felszabadítási mozgalom nagyatyjaként*” (vö. Dynes, 1990:1339) emlegetett Karl Heinrich Ulrichsszal.

A jogi végzettségű, klasszikus műveltségű Ulrichs (1825–1895) 1864–65-ben jelentette meg azt a kiadványsorozatot KUTATÁSOK A FÉRFIAK KÖZÖTTI SZERELEM REJTÉLYÉRŐL⁶ címmel, melyben kifejtette, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki feminitást feltételez. E férfiak elnevezésére új terminológiát vezetett be: „*Urning*”-nak nevezte őket. A „*férfitestbe zárt női lélek*” megnyilvánulásai Ulrichs szerint nem tekinthetők se bűnnek, se betegségnek: „*Hogy egy valódi férfi szexuális készletű szerelmet érezzen egy férfi iránt, az lehetetlen. Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keve-*

¹ „*Widernatürliche Unzucht*”.

² „*Beischlafähnliche Handlungen*”.

³ Ezek megtalálhatók az OSZK Kéziratárában az OctGerm 296 és 297 számú iratkötegekben.

⁴ §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHS UND SEINE AUFRECHTERHALTUNG ALS §152 DES ENT-WURFS EINES STRAFGESETZBUCHS FÜR DEN NORDDEUTSCHEN BUND.

⁵ DAS GEMEINSCHÄDLICHE DES §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHES...

⁶ Eredeti cím: FORSCHUNGEN ÜBER DAS RÄTSEL DER MANN-MÄNNLICHEN LIEBE; az angol fordítás címe: RESEARCHES INTO THE RIDDLE OF LOVE BETWEEN MEN.

reke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfinem felé kell irányítania, míg a nőkkel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle... szexuális késztetésű szerelmet csak a férfinem iránt érez. *Nem tud másként tenni.*⁷ Nem ő adta magának ezt a szerelmi irányultságot, és ezt eltörölni sem képes. [...]

Hogy a természet hogyan és miért alkotta meg ezeket a köztes lényeket, az máig megoldatlan rejtély. Másrészt viszont az, [...] hogy az urningok szexuális szerelmi késztetését a természet adta, ma már vitathatatlan. Az urningszerelem okát mindenféle másban keresték már (pl. az önfertőzésben stb.), ám ezek a feltevések mind hamisak.

Az egész teremtett világban nincs még egy olyan szexuális érzéssel felruházott élő teremtmény, melynek ezt az erős hajlamot – önmagát szörnyű önfeláldozásban felemésztve – egész életében el kellene fojtania. Sőt, a szexuális érettség időszakában e hajlam időszakos kielégítése teljesen természetes igény, mely szükséges a test és a lélek egészségének fenntartásához. Ez a természet igénye, mely ugyanolyan könyörtelenül kíván tiszteletet az urningtól, mint a valódi férfitől. Az urning számára a nővel folytatott szexuális kapcsolat lenne egyszerűen természetellenes bűn.

Értelematlenség az urning szexuális szerelmi gyakorlatát hermafrodita jellegű szexuális természetéből kiragadva megítélni. [...]

Az urning is emberi lény. Ennél fogva neki is vannak természetes emberi jogai. [...] A törvényhozónak nincs joga magát a természet fölé helyezni, nincs joga elítélni a teremtőt a teremtményében, nincs joga mártírként feláldozni élő teremtményeket természet adta hajlamuk miatt.

Az urning az állam polgára is. Ennél fogva neki is vannak polgári jogai, és az államnak vele szemben is vannak kötelességei. [...] Az állam nincs feljogosítva arra, hogy jogok nélküli emberként kezelje az urningot – ahogy mind ez idáig tette.

A törvényhozónak természetesen joga van az urning szerelmi hajlamának kifejeződéseit ugyanolyan keretek között megszabni, ahogyan erre az összes állampolgár esetében fel van jogosítva. Következésképpen a törvényhozó megtilthat az urningnak három dolgot:

- a) érelten fiúk elcsábítását,
- b) az igazság megsértését (erőszak, fenyegetés stb. által; tudatuknál nem lévő emberek kizsákmányolásával stb.),
- c) közszeméremtséértést.

E megszorítások keretein belül az urningszerelem sehol nem igazi bűncselekmény. [...] A számos képzelt bűn közé sorolható, melyek a civilizált emberiség szégyenére bemocskolják Európa törvénykönyveit. Büntetése tehát hivatalos jóváhagyással elkövetett igazságtalanság.” (Ulrichs, 1870:64–65.)⁸

Emez érvek alapján Ulrichs megpróbált az urningok védelmére kelni különféle büntetőeljárásokban, sőt 1865-ben alapszabály-tervezetet készített egy létrehozandó „Urnig Unió”-hoz, és tervbe vette egy Urning-lap indítását is.⁹

Hannover 1866-os porosz megszállása után Ulrichsot Poroszország elleni agitáció vádjával 1867 folyamán kétszer is bebörtönözték, majd 1867. júliusi szabadulásakor az immár porosz tartománnyá vált Hannoverból száműzve Münchenben folytatta tevékenységét, ahol 1867. augusztus 29-én a Német Jogászok Kongresszusán a férfiak közötti szexuális kapcsolatot tiltó törvények eltörlése mellett érvelt, sikertelenül. Ez volt az első eset, amikor egy önmagát nyíltan vállaló érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt (vö. Kennedy, 1988).

⁷ Az aláhúzással jelölt részek a szerző eredeti kiemelésai.

⁸ Takács Judit fordítása.

⁹ A lap végül 1870-ben meg is jelent, de támogatás hiányában csak egy számot ért meg.

Ulrichs korai „meleg kampánya” hatástalan maradt, sőt az 1871-ben létrejött német egységesülés a férfiak közötti szexuális kapcsolatot szigorúan tiltó porosz törvénykezésnek az egész országra való kiterjesztését hozta magával. Ezután Ulrichs politikai mozgástere teljesen beszűkült, ezért elkeseredésében 1880-ban kivándorolt Olaszországba, itt halt meg 1895-ben.

Kertbeny és Ulrichs 1865 és 1868 közötti fennmaradt levelezéséből, valamint megjelent értekezéseikből kitűnnek a két korai szabadságharcos érvei közötti különbségek: Kertbeny ugyan elfogadta a homoszexualitás veleszületett ösztönjellegeből adódó elnyomhatatlanságát, de legfőbb érvként azt hangsúlyozta, hogy a modern államnak ki kellene terjesztenie az állampolgárok magánéletébe való be nem avatkozás elvét a homoszexuálisokra is. Kertbeny Ulrichsszal ellentétes perspektívából közelítette meg a kérdést: nem a homoszexuálisok, azaz egy kisebb létszámú társadalmi csoport jogi felszabadításához hasznosítható biológiai érveket kereste, hanem a homoszexuális aktusok szabad gyakorlásához való jog mindenki számára való biztosítását szorgalmazta. Meggyőződése szerint ugyanis az államnak nincs joga az egyén szexuális magatartásával kapcsolatos magánügyekbe – se – beavatkozni.

Kertbeny így írt – valószínűsíthetően Ulrichsnek – egy 1868. május 6-i dátumú levéltörredékben:¹⁰ *„A veleszületettség bizonyítása azonban egyáltalán nem vezet célhoz, főleg nem gyorsan, és ezenkívül veszélyesen kétélű fegyver; bármilyen érdekes is legyen ez a természeti rejtély antropológiai szempontból. Hiszen a törvénykezés nem kérdezi, hogy a hajlam veleszületett-e, hanem csak a hajlam személyes és társadalmi veszélyei, a társadalomhoz való viszonya érdekl. Vannak például születésüknél fogva vérszomjas emberek, piromániások, monomániások stb., de őket sem hagyják háborítatlanul kiélni hajlamaikat, még ha ezek orvosilag bizonyítottak is... azért csak izolálják őket és ezáltal szélsőségeségüktől a társadalmat. Így semmit sem nyerünk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántsándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel, akkor sem, ha ez e két ember számára súlyos következményekhez vezet...”*¹¹

A homoszexualitással kapcsolatos, az 1860-as évek végén rendkívül modernnek számító emberjogi érvelése mellett Kertbeny másik újításaként az általa bevezetett szexualitásterminológia említhető, melyben nem fordult elő sem az urning, sem az uranizmus. Ehelyett a homoszexualitás, a heteroszexualitás, a monoszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarázható „*Heterogen*” fogalmakat hozta forgalomba, melyek közül az első kettő máig maradandónak bizonyult.¹²

¹⁰ E levéltörredék az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az OctGerm 302 jelzetű iratcsomó 228. oldalán található.

¹¹ Bessenyei Nóra fordítása.

¹² A monoszexualitás, homoszexualitás és heteroszexualitás szavak ihletője valószínűleg a botanikai szakszóként a XIX. század elejétől használatos biszexualitás („kettős nemiség” értelmű) kifejezés lehetett. Kertbeny pedig – életrajzi jegyzetei szerint – 1850-ben tíz hónapos lipcei kényszerpihenője alatt „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (Kertbeny, c. 1856:123). Kertbeny terminológiai újításairól bővebben lásd: Takács, 2001; 2004.

II. Ki volt Kertbeny?

Kertbeny Károly Mária Karl Maria Benkert néven Bécsben született 1824. február 28-án – ahogy életrajztöredékében hangsúlyozza – „*mint magyar szülőknek fia*” (Kertbeny, c. 1856:120).¹³ A magyar irodalomtörténet nem túl jelentős műfordítóként tartja számon, akinek talán legnagyobb irodalmi érdeme az a lelkesült szándék volt, amellyel a magyar irodalmat – mindenekelőtt Petőfi és Jókai műveit – külföldön, elsősorban német nyelvterületen népszerűsíteni kívánta.

Kertbeny életének ötvennyolc évében rengeteg dologgal foglalkozott: pályafutását 1840-ben, tizenhat évesen könyvkereskedéssel kezdte, 1843-ban, tizenkilenc évesen rövid katonáskodással folytatta, majd „*kezd[et]t az egyetemen és magányosan orvositudo mányt tanulni*” (Kertbeny, c. 1856:120).¹⁴ Irodalmi aspirációi 1845-től támadtak, miután Pesten megismerte Petőfit: „*Szabad időben Petőfivel... vagy Pilvax kávé[ház]ban volt... Petőfi, Jókai, Tompa, Sárossy, Lisznyai... társaságában, vagy a nemzeti színházban... Eötvös és Lukács Mórhoz járt, és Vörösmartyhoz... – Mindezen körökben támadt neki a gondolat a magyar irodalomt a világirodalomban képviselni.*” (c. 1856:120.)

1846-ban JAHRBUCH DES DEUTSCHEN ELEMENTES IN UNGARN címmel már saját folyóiratot próbált indítani, mert „*a magyarországi németeknek kötelessége, feladata a magyar politikai és szellemi mozgalmak és Európa közt a megértést hidat építeni... – Ez időben ismeretséget csinált Pulszkyval. Kossuthhoz járt, de Szécsenyihez is, ki a Jahrbuchnak nagy pártfogója volt*” (c. 1856:121). A lapindítási kísérlet azonban kudarcba fulladt: 1846-ban „*a »Jahrbuch« első fele kinyomatott... No hát, szép sárba lépett. A német lapok gunyoltak és protestáltak a feladattal ellen, a magyarnak szolgálja lenni, és a magyar lapok protestáltak, hogy magyarországban nincs jogosult »német elem«. Egyik se felfogta Kertbenynek engesztelhető eszmét. Végre megfogta sátorfáját és tovább ment. Május 6-án elhagyott Pestet. Édesapja már halálágyon feküdt. Ment gyalogosan, csak tíz forinttal, és Petőfi költeményeivel a világba. Balatonfüreden Deák Ferenczel találkozta, és az őt felbátorította, külföldre menni, és a magyar irodalmát képviselni*” (c. 1856:121).

Ezután beutazta Olaszországot, majd Svájcba szökött, és 1847-ben innen „*közpönyege elzalogosítása által Parisba utazott, és ott február elsőn érkezett frakkba, fillér nélkül, ismeretség nélkül, 6kor reggel*”. Párizsban találkozott „*Heine Henrikkel*”, akinek Kertbeny első, 1949-es Petőfi-fordítását ajánlotta, és ismeretséget kötött többek közt Bem Józseffel, „*Bakuninnal*”, „*Sand Györggyel*” és „*Musset Alfreddal*”. „*E[z] időtől kezdve Kertbeny mint életfeladatnak feltette, működését a magyar irodalom képviselésének szentelve. – De eddig neve még mindig családíé, Benkert volt. Hanem magyar neve kellett, ha magyar ügyet akar képviselni. Azért hazairt, névváltásért. A beírás történt 1847ki szept 23án, 6613 sz.a. És az engedély jött K. helytartóság által 1848ki februar 22én, 8812 sz.a.*” (c. 1856:121.)

Még 1847-ben áthajózott Párizsból Londonba, ahol a British Museumban „*a magyar könyvek és kéziratok rendbeszedése véget*” dolgozott. 1848-ban azonban már egy berlini napilap munkatársa lett. Berlinben megismerkedett többek között „*Humboldt Sándorral, két híres Grimm testvérekkel*” és „*Arnim Bettina bárónéval, Goethe szeretőjével*”, majd több német városban töltött hosszabb-rövidebb időt, közben népdalokat, JÁNOS VITÉZ-t, TOLDI-t fordított (c. 1856:122–23).

¹³ Kertbeny befejezetlen önéletrajzából az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm a részleteket.

¹⁴ Kertbeny orvosi tanulmányairól csak annyi tudható, hogy belekezdett. Kertbeny legrészletesebb életrajzának írója, Detrich Márta is csak annyit említ ezzel kapcsolatban, hogy „*beiratkozik az orvosi karra, s mint autódidakta igyekszik a hiányzó előtanulmányokat pótolni*” (Detrich, 1936:12).

1850-ben Lipcsében dolgozott, ahonnan hiányzó útlevele miatt a rendőrség ki akarta utasítani, ezért tíz hónapig a lipcsei botanikus kert főkertésznél talált rejtekhelyet a rendőrség elől. Itt – saját bevallása szerint – „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (c. 1856:123). 1851 végén feladta magát az osztrák hatóságoknál, és Bécsben börtönben „két hete[t] ült. Végre a hadbírótság öt felmentette, de eltiltotta Bécsset elhagyni és az újságoknál dolgozni. Nyomorban élt” (c. 1856:124). Az 1851-es koburgi rendőrségi értesítőben közölt körözés szerint azonban Kertbenyt több dolog miatt is keresték: „Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetiséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában... hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korszakmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. Kir. Osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságától törvényes útlevél előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.” (Deák, 1998a:349.)

E körözésről Kertbeny nem tett említést önéletrajzában, mint ahogy arról sem, hogy 1854-ben felajánlotta ügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak. Deák Ágnes történész kutatásai szerint e lépését „a megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel” (Deák, 1998a:354) tette meg: saját beszámolója szerint tulajdonképpen egy irodalmi lapot kívánt indítani – más forrás híján – a titkosrendőrség anyagi segítségével. A titkosrendőrségnek így érvelt Kertbeny a lapindítás szükségességéről: „a biztosabb egzisztenciatermelés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összekötetése hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitaró, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükség esetén még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetlenül lehetné magát, s a saját szakállára továbbvihetné a lapot...” (Kertbenyt idézi Deák, 1998a:348.) E tervek azonban nem tűntek túl meggyőzőnek Protmann pest-budai rendőrigazgató számára, aki hamarosan minden kapcsolatot megszakított Kertbenyvel.¹⁵ Tovább árnyalhatja besúgói elszántságának megítélését, hogy Kertbeny néhány évvel korábban Eisler Mórral együtt Vasfi és Benkő álnéven HANGOK A MÚLTBÓL címen forradalmi költészeti antológiát jelentetett meg, mely az 1850-es évek elején tiltott volta ellenére nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon (vö. Deák, 1998b).

Még ügynöki kísérlete előtt, 1852-ben Magyarországon próbált szerencsét: többek között Liszt Ferencnek gyűjtött anyagot a cigányzenéről, és egy ünnepi album szerkesztésébe kezdett az épülő esztergomi székesegyházról (vö. Detrich, 1936). Egy 1855-ben anyjához írt levelében¹⁶ említette házassági tervét a gazdag özvegy Matusiczky bárónóval. A házasság azonban meghiúsult, mivel Kertbeny az esztergomi albumot nem fejezte be, de a felvett előleget sem tudta visszafizetni, így az adósok börtönébe zárták.

1856 februárjától ismét Bécsben tevékenykedett: „sok újságoknak munkatársa és levelezője” volt, valamint „állandó ítéző a Burgszínházban”. „De a legbefolyásosabb tevékenysége ezen az esztendőben ez volt, hogy a bécsi lapokban... nyilvánosan föllépet[t] az utilevelek eltörülése végett” (Kertbeny, c. 1856:125) – útlevelével, illetve annak hiányával kapcsolatosan

¹⁵ Deák Ágnes kutatásai során két Kertbenytől származó jelentést talált, melyekben nem volt más, csak „néhány oldalnyi álmodozás és semmitmondás” (Deák, 1998b:33).

¹⁶ Az 1855. február 9-i levelet Detrich Márta említi (Detrich, 1936:24).

ugyanis rengeteg hivatalos problémája adódott. Publicisztikai írásaiban egyébként is szívesen foglalkozott olyan témakörökkel, melyek személyét hátrányosan érintették, például írt „*az adósok börtöne eltörlése érdekében is, de hasztalan, mert 1858-ban Bécsben, majd 1864-ben Brüsszelben újra meg kellett ismerkednie ezzel az intézménnyel*” (Detrich, 1936:24).

Kertbeny 1859-ig maradt Bécsben. Innen a katonai szolgálatot elkerülendő az olasz–osztrák háború kitörésekor szökött Münchenbe, ahonnan hamis útlevele miatt kiutasították. Ezután érkezett Svájcba, ahol 1860-tól 62-ig Genfben élt. Genfben Hans Christian Andersen is fölkereste, hogy tanácsát kérje egy dán Petőfi-fordítás ügyében. A genfi polgármesterrel való összetűzése után 1862 végén Párizsba kellett távoznia, ahonnan 1863 nyarán szembetegsége miatt utazott Brüsszelbe: orvosai levegőváltást ajánlottak neki (vö. Detrich, 1936:26–28).

Brüsszeli – három és fél éves – tartózkodását élete legelhibázottabb lépésének tartotta. Elégedetlenségéhez nagyban hozzájárulhatott az is, hogy a brüsszeli magyar emigráció tagjai Bécsnek való kémkedéssel gyanúsították. 1866 elején hagyta el Brüsszelt: Düsseldorfon és más német városokon át Kölnbe érkezett, ahol nem fogadta el a *Kölner Telegraph* állásajánlatát, hanem inkább kereskedelmi ügynökösödésből tartotta fenn magát. Ezután Hannoverben élt egy darabig, ahol például a magyar borokról írt reklámcikkeket, majd 1868 nyarán Berlinbe érkezett, ahol nyolc évet töltött (vö. Detrich, 1936:28–32).

Berlinben ismét irodalmi munkákkal – elsősorban Jókai regényeinek fordításával – foglalkozott, és a *Hon* című magyar lapban levelezett (vö. Szinnyei, 1899). 1869-ben meg is választották a berlini magyar egyesület elnökének. Berlini tartózkodása alatt sokat betegeskedett: 1870-ben szélütés érte, minek következtében „*baloldala teljesen megbénul, írni nem tud, naplót sem vezet egy jó darabig*” (Detrich, 1936:33).

Végül 1875. augusztus 15-én, ötvenegy évesen, „*már elbetegesedve, a kormány segélyében is részesülve, a sokat hányattott agg író visszatérhetett Budapestre, hol a város gyógyítását elősegítve, lakást adott neki a rudasfürdőben*”. 1882. január 23-án halt meg Budapesten: „*Senkije sem volt, az írói segélyegylet temettette el*” (Szinnyei, 1899:136).

Kertbeny életének ez a – részint maga Kertbeny által az utókorra hagyományozni kívánt, részint az irodalmi szakma által hivatalosan elfogadott – verziója azonban nem ad választ arra, honnan eredt a homoszexualitással kapcsolatos politikai érdeklődése.

III. Kertbeny rejtett élete

Kertbeny jórészt titokban művelt (homo)szexológiai munkássága kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy önmagát saját terminológiája szerint „*normálszexuálisként*” – azaz heteroszexuálisként – meghatározó férfi vajon miért foglalkozott oly behatóan a homoszexuálisok társadalmi és jogi megkülönböztetésének problémakörével. Kertbeny erre a kérdésre saját maga azt a magyarázatot adta, hogy ösztönös hajlama volt mindenféle igazságtalansággal való szembeszállásra. A téma iránti érdeklődése pedig – saját bevallása szerint – 1840-ben egy „*abnormális ízlésű*” fiatal barátja öngyilkosságával kezdődött, aki gyermekkorra óta küzdött „*elnyomhatatlan szenvedélyével*”, és aki eme – a hatóságok által szigorúan büntetni rendelt – „*bűne*” révén egy zsaroló áldozatává vált. A halott barát állítólag búcsúlevelében kérte Kertbenyt, hogy a zsarolóval kapcsolatban figyelmeztesse néhány érintett ismerősét. Így ismerhette meg Kertbeny ennek a „*szektának*” a tagjait – a „*felső körökből*” is –, akik aztán bizalmukba fogadták (Kertbeny idézi Féray–Herzer, 1990:26–27).

Kertbeny naplójegyzeteinek tüzetes tanulmányozása alapján azonban további, az előbbi magyarázatot – illetve annak kizárólagosságát – némileg megkérdőjelező következtetések vonhatók le.

Kertbeny életéről – a Szinnyei- és a Detrich-féle életrajzokon kívül (vö. Szinnyei, 1899; Detrich, 1936) – fennmaradt önéletrajzaiból, publikálatlan önéletrajz-töredékeiből, valamint naplójegyzeteiből elég részletes kép alkotható. Az általam vizsgált életrajztöredék¹⁷ valószínűleg publikus célokra íródott: ezt támasztja alá, hogy a szöveg hemzseg a híres, fontos emberekre való utalásoktól, így is jelezve a szerző fontosságát. A naplók¹⁸ azonban minden bizonnyal magánhasználatra készültek: ezekben például alig szerepelnek hírességek, illetve a velük való kapcsolatok hangsúlyozása. A naplókban Kertbeny majdnem mindennap rövid bejegyzéseket készített arról, hogy melyik városban mikor kelt fel, milyen volt aznap az idő, mennyi pénzzel rendelkezett, illetve éppen kinek tartozott, mit kellett esetleg elzálogosítania, kivel találkozott, merre járt, kinek írt, illetve kitől várt vagy kapott levelet, és a nap végén mikor keveredett haza.

A Budapesten – az OSZK Kézirattárában – fellelhető naplók első kötete 1864-ben Brüsszelben íródott, az utolsó, tizenhetedik kötete pedig 1881-ben Budapesten. 1870-ből nem maradtak naplójegyzetek, ugyanis Kertbeny betegsége miatt nem tudott naplót – se – írni. Az első két – 1864-es és 1865-ös – kötetet Kertbeny Brüsszelben írta, az 1866-os harmadikat pedig még Brüsszelben kezdte el, de már Kölnben fejezte be. Az első három kötet nyelve német, de a bejegyzések között található magyar nyelvű betoldások is. A negyedik, 1867-es, Kölnben megkezdett kötet azonban – az ezután következő tizenháromhoz hasonlóan – már szinte kizárólag magyar nyelven íródott. Brüsszelben tehát német nyelvű bejegyzéseket készített, német nyelvterületre érkezve pedig hamarosan átváltott a magyar nyelv használatára.

A különböző nyelvek használata Kertbeny naplóiban azért érdemel figyelmet, mert az adott nyelvi környezettől eltérő nyelvhasználat a naplóbejegyzések titkosítását szolgálhatta. Már az első három kötet német nyelvű bejegyzései közé is ékelődnek magyar nyelvű betoldások, melyek általában valamilyen kellemetlen témára vonatkoznak. Ilyenek például: „*Fillérem sincs!*” (1864. február 4.); „*az igazságminisztériumtól felszólítás holnap átjönni!! Mi lesz az megint? Tán most vége mindennek!*” (1864. március 22.); „*gorombaságok a háziasszonytól, ki lakást felmondta*” (1864. április 29.); „*órámat zálogba 40 fr*” (1864. szeptember 17.); „*kabátom és frakkom zálogba 18 fr ért*” (1864. november 22.); „*krajczár nélkül!*” (1865. szeptember 3.); „*négy rendőrök, kik vastagon utánam néztek... Nem tudom, miféle sejtelem uralkodik bennem valami szörny véget!*” (1865. szeptember 10.)

Ugyanakkor a naplókban már a kezdetektől, a magyar nyelvű betoldások között is, jelen van az a témakör, ahová Kertbeny magánéletére, illetve különböző férfiakkal való kapcsolataira utaló bejegyzések sorolhatók. Mivel az ilyen típusú utalások sűrűsödése különösen az 1870-es súlyos betegséget megelőző, vagyis Kertbeny 40-től 45 éves koráig tartó időszakra jellemző, elsősorban az 1870 előtti években írt naplójegyzeteket vizsgáltam. E témakörrel összefüggésben – különösen 1865 és 1868 között – igen gyakorivá válnak az utólagos öncenzúrázó törlések és átsatírozások, melyek alatt azonban néhol még olvasható az eredeti bejegyzés vagy annak egy része. Itt fontos ismét

¹⁷ Megtalálható az OSZK Kézirattárában az OctGerm 302-es számú iratkötegen.

¹⁸ A Kertbeny által írt naplók tizenhét kötete az OSZK Kézirattárában található meg DuodH55/1–17. jelzettel.

megemlíteni, hogy az 1864-től 1868-ig tartó időszakban Kertbeny és a saját uranizmusát nyíltan vállaló Karl Heinrich Ulrichs viszonylag rendszeresen levelezett, aminek nyomait Kertbeny naplójegyzetei szintén megőrizték.¹⁹

Kertbeny férfiakra való utalásai – az ezeket gyakran kísérő kitöréseken kívül – előfordulásuk viszonylagos sűrűsége miatt is felkelthetik a figyelmet, nőkre való utalások ugyanis csak ritkán fordulnak elő. Az első ilyen típusú – férfiakkal kapcsolatos – magyar nyelvű bejegyzések az 1864-es kötetben találhatók: „2fr. Szépfíú” (május 15.); „gyönyörű legény” (július 16.); „Viktor itt, de kankós” (augusztus 15.); „Viktor jött, még se olly rossz a hogyan féltünk” (szeptember 8.); „Hubert, valami szép fiú” (december 3.).

1865 elején többször említ ismét egy Hubert nevű férfit,²⁰ például: „Hubert már három napja nincs itt” (február 20.); „Hubert megint nem jött!” (március 3.) Majd név nélkül utal másokra: „Szép fiú, de be nem...” (átsatírozott bejegyzés április 29-én a Hotel Royal Brüsszelből); „azzal a fiúval igaz a dolog” (átsatírozott bejegyzés május 11-én); „megnéztem azt a szép fiút” (augusztus 21.). Végül itt szerepel: „asztán szörnyűség! Megint egy kankót!” (november 1.)

1866-ban még Brüsszelben említést tesz egy „gyönyörű berlini”-ről, de a mondat végét olvashatatlaná satírozza (január 30.). Februárban – amikor Kertbeny már német területen van: először Düsseldorfban, majd Kölnben – viszonylag gyakoriak a teljesen kitörölt részek, de akadnak olvasható bejegyzések is: „ifjú borbélylegény” (február 19. és 20.); „szép borbély” (február 21.; átsatírozva: február 24.); „szörnyű szerelmes a legénybe” (átsatírozva) – fölötte láthatóan: „Magam tettem” (február 25.); „a borbély menne, de nem akarom” (április 2.). Majd: „Az a kankó egészen nyilvánosan” (április 3.); „Az a kankó mindég” (április 4.); „A fodrásznál a fiút elcsáb! Mi lesz belőle?” (átsatírozva: május 17.); „Lajos jött, tettük. 1 tallér” (június 13.); „Lajos nem jött” (június 16.).

Augusztus végétől egyre gyakoribbá válnak a kitörölt részek, és – innen kezdve az év végéig – majdnem napi rendszerességgel tűnik fel a naplóban egy bizonyos János, illetve a későbbiekben egy Jancsiként emlegetett férfi: „János nem jó kedvében” (átsatírozva: augusztus 22.); „János itt, de nem megy” (átsatírozva: augusztus 25.); „János f...t megmutatta” (átsatírozva: augusztus 28.); „János nekem tette” (átsatírozva: szeptember 17.). Október közepétől a Jancsi név sok helyen már nincs törölve az egyébként átsatírozott részekből sem: „Jancsi nekem tette”²¹ (október 20.); „Jancsi nem jött, hát mi a baj? Mi lesz abból? Csak 10 felé jött” (október 29.). Novemberben és decemberben szintén nap mint nap szerepel Jancsi: „Jancsi nekem játszott. Igen nagy félelem, hogy szomszédom, hadnagy észrevette reggeli játékaim” (november 1.); „Jancsi nekem tette” (november 3.); „Jancsi [olvashatatlan satírozás] Igen veszedelmes az állapot, mert egy szobából a másikba mindent lehet hallani” (november 7.).

1867 első felében Kertbeny Kölnben több gondját is említi naplójában. Januárban Jancsi kankójával foglalkozik szinte mindennap: „[satírozás] szörnyűség, igen [satírozás] beteg, szegény fiú. Mi lesz a vége?” (január 14.) Február elején viszont már más okból is aggódik: „Szörnyű újság! Numát befogták és mindenre vették. Mi lesz abból! Nagy félelem!”

¹⁹ Például az 1864-es naplóban június 21-én és június 22-én is szerepel „Numa Numantis”, Ulrichs álneve; máshol „N. N.” (1864. július), illetve „Numa” (1866. augusztusban egyszer, szeptemberben kétszer, novemberben négyszer) bejegyzéseket találunk; 1865. szeptember 19-én viszont Ulrichsként szerepel; végül az utolsó Ulrichsra való utalást – „Numának arcképekkel” – az 1868. október 21-i bejegyzésnél találtam.

²⁰ Február 20-án, 22-én, március 3-án, 4-én és 10-én.

²¹ A naplójegyzetekben csak az általam álló betűvel jelölt részek vannak átsatírozva.

(február 4.); „Szörnyű napok! [...] Szörnyű rémképek. Elégettem mind a veszedelmes levelek” (február 5.); „Szörnyű napok! Lehetetlen, hogy ki ne sülné!” (február 6.) Innen kezdve – a mind gyakoribbá váló törlések mellett – több hónapon át szinte naponta beszámol arról, hogy mennyire fél.

Ami bizonyos: Numát, azaz Ulrichot 1867 áprilisában tartóztatták le másodszor. Ekkor burgdorfi házát is átkutatta a rendőrség, ahol lefoglalták az „Uranismus”-szal kapcsolatos írásait, a levelezését és egy – 150 berlini férfi nevét tartalmazó –, *Uringlistát*”, melyet eljuttattak a berlini Belügyminisztériumba (vö: Kennedy, 1988:99–100). Mindezek fényében érthetőbbé válhatnak Kertbeny következő naplójegyzetei: „[satírozás] *elveszett, és rólam rosszul beszélt! Én istenem, mi lesz abból. Oda vagyok*” (április 16.); „*Numát újra befogták! Most oda vagyok!*” (április 27.) Aztán három nap múlva arról panaszkodik, hogy „*Ez a veszett ember a legszörnyebb veszedelembe hoz. Mind a papírosok megtalálták*” (április 30.).

Május elsején így foglalja össze helyzetét: „*Ez nekem tán a legszörnyebb május lesz egész életemben, elvesztvén a hazát, az anyát, a jó hírt, az életem[e]t, és husz évi fáradságnak gyümölcsei[t]. És mint az ártatlan, csak ezen rossz bolond miatt! Szörnyű, szörnyű!*”

Májusban Bécsből vár levelet, amely egyre csak késik, közben pedig nagyon rosszul érzi magát: „*Borzasztó napok! [...] Tán visszatartják leveletem már? Borzasztó!*” (május 19.); „*Rettentő napok!*” (május 21.); „*Rémm napok*” (május 22.). Végül 25-én némileg megnyugszik: „*Tán ma kisüttni fog. Ki is sült! Nem! Délben a felelet jött. Úgy látszik végre jó szerencse kísül az egész jajból. Steinmann por.k. főrendőrségi igazgató a leveleknek írója. Magához ki Hannoverbe. Oda megyek.*”

Sajnos nem deríthető ki a bejegyzésekből – és egyelőre más forrásokból sem –, mi aggasztotta pontosan Kertbenyt Ulrichs letartóztatásával és a rendőrség által lefoglalt anyagokkal kapcsolatban: lehetséges, hogy zsarolta valaki, vagy egyszerűen tartott az esetlegesen ráirányuló rendőri figyelemtől. Mégis, „*veszedelmes levelei*” elégetésére és „*a megtalált papírosokra*” való utalások alapján feltehető, hogy Ulrichs letartóztatásakor Kertbenyn a személyes érintettsége miatt lett úrrá a félelem.

Ezután néhány nyugalmasabb hónap következik a szokásos bejegyzésekkel: „*Lajos. Egészen megmutatta. Gyönyörű*” (június 8.); „*Nem megy oly f...! Vigyázni kell*” (június 9.); „*Lajko. Csokolás*” (június 15.); „*...de legény nem akart*” (július 27.); „*Lajko. Játszottam*” (augusztus 3.); „*Lajkó nem jött!*” (augusztus 11.); „*Lajkó igen kankós. Mi lesz abból?*” (augusztus 17.); „*Lajkó. Gyönyörű*” (szeptember 7.). – Kertbeny legközelebb szeptember közepén ad hangot aggodalmának: „*...egy rendőrségi katona itt volt. Mi lesz abból? Tán félni való!*” (szeptember 17.) Majd decemberig csak Lajkó majdnem mindennapos emlegése folytatódik.

Decemberben azonban többször visszatér egy brémai perre:²² „*Ma elítélték szegény Feldmann[t], 1 év börtön, a pímasz fat[ty]ut 4 hétre, a másik kettő szabadon kimentek*” (december 20.); „*Ma a szörnyű nap, hogy elítélnek szegény Feldmann[t]t Bremenben, legalább egy évre! Ha csak más disznóság nem lesz belőle!*” Végül az ez évi utolsó bejegyzésben a következőket írja: „*Napfényes reggel. Keltem 9kor. Megint bajos napok, félelemteljes, mi fog a brémai per-*

²² Valószínűsíthető, hogy itt Feldmann brémai színházigazgató peréről van szó, akit 1867 októberében tartóztattak le három tizenkilenc éves fiatalemberrel együtt, és „erkölcstelen természetellenes cselekmények” elkövetésével vádolták őket (vö. Kennedy, 1988).

ből kiszülni. Lajkó megint nem jött! A szabó Heller nadrágot és leiblit küldött. 11 1/2 a római fürdőbe kocsztam. Jó lekefélték. Fodrász és borbélyhez. 1kor rhénaí udvarban. A Borsenklubban még semmi Brémenből. Haza. 7kor színházba, Rulf mint Robert. Nem igen tetszett... [végig át-satírozva]" (december 22.).²³

Az 1868-as napló „Az 1867ik évnék kronikájá”-val kezdődik, ahol Kertbeny ismét megjelöli az előző év számára fontos napjait; például: „Febr. 4. Numát újra befogták”; (február) „5. Elégettem írásaim”; (április) „18. Groonen [Jancsit] utolsó láttam”; (április) „23. Numa újra fogság. Numának írtam!”; (április) „27. A szörnynapok kezdete, egész 28ik májusnak”; „május 1. Legsörnyebb rossz idő és a félelem”.

Az 1868-as naplóbejegyzések tanúsága szerint az év folyamán Kertbeny gyakran vált levelet „N. N.”-nel, azaz Ulrichsszal, akinek az utolsó levelet október 21-én küldi. Ezután, úgy tűnik, megszakad a levelezés, de Kertbeny egy 1869-es naplójegyzetében egy újabb per – valószínűsíthetően Carl Ernst Wilhelm von Zastrow berlini pere (vö. Kennedy, 1988) – kapcsán még egyszer említést tesz róla: „Olvastam a szörnyt a mit elkövettek szombaton. Kilencéves fiával a saját apja” (január 19.); „Elégetem papirosok” (január 23.); „A néplapban végre N. N. is behozták a disznóságba!” (február 6.); „Ma egy hónap, hogy az a szörnyü bünn szegény fiával cselekedett” (február 17.).

Ebben az évben Kertbeny viszonylag sűrű levelezést folytat Hermann Serbével, egy lipcsei könyvkiadóval is, akinél SEXUALITÄTSSUDIEN című, szexualitással kapcsolatos tanulmányait tartalmazó könyvét szeretné kiadatni. A könyv soha nem jelent meg,²⁴ és készütségi fokáról is csupán annyi tudható egy Serbe által Kertbenynek írt július 5-i levélből, hogy Serbe az első, „Történeti bevezetés” című rész után hiába kérte és várta a folytatást (vö. Féray–Herzer, 1990:29–30). Kertbeny 1868. július 8-i ingerült naplóbejegyzésében pedig ez olvasható: „Szép levél Serbetől! Szart küldi, nem pénzt! És az ablakba valaki bekukka[n]t, mikor L. itt volt!”

Kertbeny többször említi egy bizonyos G. J.-t is,²⁵ mely rövidítés nagy valószínűséggel Gustav Jäger stuttgarti zoológiaprofesszort takarja. Később, az 1870-es évek végén egy újabb „szexualitáselméleti” tanulmányt készített Jäger számára, melynek egyes részeit Jäger A LÉLEK FELFEDEZÉSE című könyvében – forrásként egy titokzatos „Dr. M.”-et megjelölve – a szexuális vonzalom és a testszagok kapcsolatára vonatkozó elmélete magyarázatához használta fel (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990; Kertbeny, 2000).

1868 július végéig a naplóban szinte naponta szerepel „L.”. Kertbeny augusztus eleji Berlinbe költözésétől október elejéig ugyan „L.” helyén átmenetileg egy bizonyos Pali, illetve Palkó tűnik fel rendszeresen, ezután azonban az év végéig ismét a „Lajkós”²⁶ bejegyzések sűrűsödnek. Emellett akadnak más férfiakra való utalások is: „szép amerikai” (március 8.); „ott Reichmann színész és gyönyörű Baatz ifjú színész” (június 4.); „Délután Bansen Vilmos itt, vizsgáltam, urn[ing?]”²⁷ (július 5.); „Hermannhez, ki Jakoby fod-

²³ Ez a december 22-i naplóbejegyzés teljes szövege, ami jól illusztrálja Kertbeny naplóírási stílusát.

²⁴ Bár későbbi naplóbejegyzései arról tanúskodnak, hogy éveken át foglalkozott ezzel a munkával: „írtam Monosexualismust és Homosexualismust I” (1871. május 8.); „Kezdettem a sexualstudiumok végett írni” (1874. január 15.).

²⁵ Például: „Gjtől a röpirat” (1.); „...valamit mondott a röpirat iránt, mit G. J.-nek írtam” (7.); „levél G. J.-től, igen unalmas komisszio” (11.); „Nincs pénz, nincs kilátás, és ez a fatális feladat G. J.-től!” (12.)

²⁶ A naplókblól nem derül ki, hogy az 1867-ben és 1868-ban gyakran emlegetett Lajkó, illetve „L.” ugyanaz a személy-e.

²⁷ A szó végződése át van satírozva.

rással utazik. Megvizsgáltam mesztelen. Aztán B... színesz jött” (július 18.); „ebédelni Zanning kertjébe, hol szép pincés, de az étel rossz” (augusztus 8.); „Zanninghez, a szép legényt nézni” (augusztus 9.); „gyalogosan az uszodába. Ott szép ángol” (augusztus 10.).

Kertbeny 1864 és 1869 között született naplóbejegyzései tehát arról árulkodnak, hogy a szerző homoszexualitással kapcsolatos elméleti érdeklődése háttérben személyes érintettség is fellelhető. Férfiak iránti érdeklődésére az említett időszakból több példát is bemutattam, melyek közül néhány – a platonikus vonzalmon túl – kifejezetten testi kapcsolatok létesítésére utal. A különböző férfiakra vonatkozó bejegyzéseket Kertbeny utólag több helyen megpróbálta satírozással eltüntetni: ez a fajta öncenzúrázás is azt sejteti, hogy nem akart a férfiak iránti behatott érdeklődéséről a kívülállók számára árulkodó és esetleg a hatóságok által ellene felhasználható nyomot hagyni. E törekvését erősíthette a társadalmi környezet ellenségességének fokozódása, hiszen az 1871-es német birodalmi egység megteremtése a férfiak közötti szexuális kapcsolatoknak a korábbiakhoz képest szigorúbb jogi szankcionálását is magával hozta.

Az 1860-as évek második felében Kertbeny rendszeresen levelezett Karl Heinrich Ulrichsszal, akit a férfiak iránti vonzalmának nyílt vállalása és a homoszexuálisok jogaiért való kiállása miatt 1866–67-ben kétszer börtönbüntetéssel sújtottak. Az ebben a – Kertbeny által „szörnynapok”-nak, illetve „rémnapok”-nak nevezett – időszakban írt naplójegyzeteiből süt az aggodalom: veszedelmesnek vélt leveleket és papirosokat éget el, és úgy tűnik, mintha valamilyen leleplezéstől tartana. Egy valószínűsíthetően Ulrichsnek szóló, 1868. május 6-i levéltörredékében pedig – amiből a benne szereplő homoszexualitással kapcsolatos figyelemkeltő emberjogi érvelés miatt már idéztem – ezt írja: „Csak személyes fenyegetettség által lettem arra rákényszerítve, hogy még jogi alaptanulmányokkal is foglalkozzam.”²⁸ (OSZK OctGerm, 302:227.)

Kertbeny kalandos életén áttekintve az is feltűnhet, hogy nem irodalmi jellegű publicisztikáit a változtatás szándékával írta, általában olyan témakörökről, amelyek személyesen is érintették. E sorba illeszthetők homoszexualitással kapcsolatos írásai is, bár ezeket soha nem jelentette meg saját nevéen. Sőt Kertbeny – akit egyébként nem a szakmai szerénység jellemezte, inkább érdemei felnagyítása és túlértékelése – szinte semmilyen olyan publikus nyomat nem hagyott, ami szerzőségére utalna. Csupán egyetlen – eddig ismert – kivétel említhető: egy saját magát készítette bibliográfia 1873-ból, ahol a „Megjelenésre kész kéziratok” címszó alatt felsorol egy „Szexualitás-tanulmányok. Pszichológiai kutatás férfiakról és nőkről” című német nyelvű munkát (vö. Herzer, 1986).

IV. Ami maradandó

Kertbeny az irodalomban kívánt maradandót alkotni és nyilvános sikereket elérni, de ma, ha valamiért, akkor leginkább szexualitásterminológiai újításai miatt emlékezhetünk rá. Valószínűleg az egész életét jellemző kapkodás miatt²⁹ – és mert gyaníthatóan a szexualitáselméletével nem tört nyilvános babérokra – több munkája csak töredék-

²⁸ Bessenyei Nóra fordítása.

²⁹ Kertbeny elmélyültségének hiányát így örökítette meg az utókor: „a problémáknak csak a felvetése érdekli” (Detrich, 1936:9); „A kalandos természetű fiú sok mindennel próbálkozott... de semmi sem elégítette ki” (Vértesy, 1958:329); „megindult világcsavargójának, és ezen a leginkább neki való pályán meg is maradt halálos holtáig”, illetve „Minden nyelven beszélt, de egyen se tökéletesen” (Móra, 1936:88) vagy: „nem egészen szolid, kissé szeleverdi, mindig a magasba néző, de mindig ingoványokon futkározó szegény lunatikusa a dicsőség holdjának” (Móra, 1936:92).

ben maradt fenn, illetve eleve csak részletekben készült el. Így például korábban meglepően modernként ható és máig figyelemre méltó jogi emancipációs érveit is csupán névtelen röpiratokból és magánlevelekből ismerjük.

Életét végigkísérték a kettősségek. Bécsi születésű, német anyanyelvű volt, de magát magyarnak vallotta: „*én Bécsben születve, még sem bécsi vagyok, hanem törvényesen magyar*”, írja magáról (Kertbeny, 1880). Nyilvánvaló irodalmi ambíciói voltak, de névtelenül sikraszállt a homoszexuálisok jogaiért, és a homoszexuális emancipáció ügye köré egész elméletrendszert fabrikált. Magát több helyen – talán túlzott nyomatékkal is – „*normálszexuálisként*”, azaz heteroszexuálisként határozta meg, de naplójegyzetei arra engednek következtetni, hogy nem volt érzéketlen a férfiszépség iránt, és rendelkezett homoszexuális tapasztalattal is. A maga után hagyott nyomok is nehezen követhetők, hiszen – Móra Ferenc szavaival élve – „*[n]agyon össze van nála keverve a Wahrheit und Dichtung: sokat téved, mikor másokról beszél, de legmegbízhatóbb, ahol magáról szól*” (1936:88–89.).

Az 1910-es években Hatvany Lajos EGY FŐLÖSLEGES EMBER címmel kezdett Kertbenyről – befejezetlenül maradt – korrajzot írni, ahol így utal Kertbeny kettős természetére: „*Furcsa ember vagy, te Karcsi – kötekedett vele Petőfi Sándor –, hogy meg nem elégszel becsületes férfinévvel, hanem még egy női neved is van. – Tényleg, Károly Mária furcsa ember volt, két nevű és két természetű. Nőies gyöngédnek született, ellágyulónak, hívőnek, becsületesnek, fogékonyak és szépért hevülőknek. [...] Szeretett szeretni, szerette, ha szerették. Csak a szépet szerette, s a legkülönbek szeretetére vágott. Mária! Vén, hiú, svindler, komisz, komédiás, kéréses lelkű, irigy, irodalmi kalandor lett belőle. Károly, szegény, nyomorult Károly!*” (Hatvany, 1917: 508–509.)

Alakját éppen e kettősségek teszik különlegessé. Kertbeny csapongásai többszörös identitáskeresési kísérletként értelmezhetők, amire azért kényszerült, mert a XIX. századi monolitikus identitások korszakában a társadalmi elfogadás hiányában nem volt talán sem eléggé magyar, sem eléggé irodalmár,³⁰ sem eléggé „*normálszexuális*”.

Ma Kertbeny egyik maradandó találmányát, a *homoszexuális* szót sokan zavaróan orvosi ízű kifejezésnek érzik, mivel a XIX. század végétől a XX. század utolsó harmadáig szinte teljesen kisajátította az azonos neműek közötti vonzalmakat egyfajta patológikus jellemzőként, degenerációként, illetve betegségként kezelő orvosi megközelítés. Am ideje lenne pontosan felidézni az eredeti kontextust, és azt hangsúlyozni, hogy a homoszexuális szót Kertbeny az azonos nemű partnerek iránt vonzódók jogi megkülönböztetése ellen vívott küzdelem keretében, meglepően modern emberjogi megközelítés alkalmazásával alkotta meg, miközben azzal érvelt, hogy egy ponton túl a modern államnak nincs joga beavatkozni polgárai magánéletébe. Ez pedig – valljuk be – máig megfontolásra érdemes üzenet.

³⁰ Móra Ferenc így idézi meg a magyar írók Kertbenyhez fűződő viszonyát: „*Íróink nem születtek a fiatal hébrencset, pedig hogy csimpeszkedett beléjük! Még a nevét is megfordította értük, csinálva a Benkertből Kertbenyt, s meg lévén arról győződve, hogy ennél magyarabb név már nem lehet a világon. Jókai azt mondja róla az emlékeiben, hogy Petőfi és Pákh [Albert] voltak a legkegyetlenebb pörölyei, akik ki is kalapálták Magyarországról. [...] De arról elfeledkezik Jókai, hogy a nevét mégiscsak ő magyarosította Kertbenyről Kertbölky-re*” (Móra, 1936:92).

Hivatkozások

- Deák Ágnes (1998a): KÉT PÁLYAKÉP A RENDŐRBESÜGŐK VILÁGÁBÓL. In: *Holmi* X. 3. 345–360.
- Deák Ágnes (1998b): TRANSLATOR, EDITOR, PUBLISHER, SPY. THE INFORMATIVE CAREER OF KÁROLY KERTBENY (1824–1882). In: *The Hungarian Quarterly* Vol. XXXIX. No. 149. 26–33.
- Dynes, Wayne R. (szerk.) (1990): ENCYCLOPEDIA OF HOMOSEXUALITY. Chicago: St James Press.
- Detrich Márta (1936): KERTBENY KÁROLY ÉS MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA. Szeged, Germanisztikai Füzetek V.
- Féray, Jean-Claude–Herzer, Manfred (1990): HOMOSEXUAL STUDIES AND POLITICS IN THE 19th CENTURY: KARL MARIA KERTBENY. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 19/1. 23–47.
- Hatvany Lajos (1917): EGY FŐLŐSLEGES EMBER. KALANDOS KORRAJZ. In: Hatvany L.: ÖT ÉVTIZED. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 508–610. (Eredetileg folytatásokban jelent meg a *Pesti Napló* 1917. májusi, júniusi, júliusi és augusztusi számaiban.)
- Herzer, Manfred (1986): KERTBENY AND THE NAMELESS LOVE. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 12/1. 1–25.
- Kennedy, Hubert (1988): ULRICHS: THE LIFE AND WORKS OF KARL HEINRICH ULRICHS, PIONEER OF THE MODERN GAY MOVEMENT. Boston: Alyson.
- Kertbeny Károly (1864–1881): NAPLÓ I–XVII. OSZK Kézirattár Duod H. 55.
- Kertbeny Károly (c. 1856): AUTOBIOGRAPHIAI JEGYZETEK. OSZK Kézirattár Oct G. 302.
- Kertbeny Károly (1880): KERTBENY ISMERETLENHEZ. OSZK Leveléstár.
- Kertbeny, Karl Maria (2000): SCHRIFTEN ZUR HOMOSEXUALITÄTSFORSCHUNG. Herausgegeben von Manfred Herzer. Berlin: Verlag Rosa Winkel.
- Móra Ferenc (1936): NAPOK, HOLDAK, ELMŰLT CSILLAGOK. Genius.
- Szinnyei József (1899): MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. Hornyánszky Viktor könyvkiadója.
- Takács Judit (2001): A HOMOSZEXUALITÁS TÖRTÉNETILEG VÁLTOZÓ KONTEXTUSAI. In: *Holmi* XIII. 6. 771–787.
- Takács Judit (2004): HOMOSZEXUALITÁS ÉS TÁRSADALOM. Új Mandátum.
- Vértessy Miklós (1958): KERTBENY KÁROLY. In: *A könyvtáros*, 1958/5. 329–331.
- Ulrichs, Karl Heinrich (1870): ARAXES – APPEAL FOR THE LIBERATION OF THE URNING’S NATURE FROM PENAL LAW. TO THE IMPERIAL ASSEMBLIES OF NORTH GERMANY AND AUSTRIA. (Translated by James Steakley.) In: M. Blasius–S. Phelan (szerk.): WE ARE EVERYWHERE. A HISTORICAL SOURCEBOOK OF GAY AND LESBIAN POLITICS. London–New York: Routledge, 1997. 63–65.

Gellén-Miklós Gábor

CIVIL A MŰHELYBEN

Bajba lennék, ha szerszámot kellene választanom.
A kalapács? Túl egyszerű és túl egyértelmű. A nyele sima,
kézbe simuló, a feje meg... arról jobb nem beszélni.
Akaratgyenge eszköz, giccsesen önfeláldozó, kérdés nélkül üt,
hol erősen, hol még erősebben, persze könnyű neki:
sohasem ütnek vissza. A fúró mélyre hatol, és
nagyon bíznak benne, konokul a dolgok lényegét keresi,
mindig felforrósodik, hűteni kell, nagy kockázatot vállal,
egy rossz mozdulat, rejtett anyaghiba, és azonnal eltörik.

A fűrész fogas kérdés, ő választja szét, ami egy,
a sokat szereti, rombolva terem: ez most jó vagy rossz?
És van még a kombinált fogó, ez a tudálékos,
mindenhez értő, hol széttartó, hol összetartó, igazi mániákus
szerszám, csíp, harap, és nagy a pofája, mert szigetelt,
és meg tud küzdeni a villanyárammal is.

Kovács Mikó Edina

ALAPVETŐ ELLENTÉTEK

Úgy érnek össze, mint a fák az éggel.
Úgy érnek össze, mint a vér s a nap.
Fönn szárnyal a sas. És hasáért kémelek.
Levél kúszik a fény felé,
s megtörik majd. Csak aratás.
Mert megművelt – tulajdonom.
Vaskos kötéllel mind a földet.
Harcos vagyok, szent. Nyers. Üres,
bennem szökőkút álmodik.
Bősz hold bámul sírhely felett.
Lámpába zárt tűz őrzi melegét.
Kinyitni, belépni, küszöb.
Kinyitni, kimenni, küszöb.
Nytított. Halál. Nehéz. Titok.

INTERFÉSZEK

Nem is olyan sok. Egyre kevesebb
tekericsnyi film, mit folyton visszajátsszom.
Csomópontok: mint göcsörtök a fán;
az évgyűrűk kis kisiklásai.

Perverz montázsban régi és az új.
A néhány másodpercnyi fénytörés
valami csöndet elevenre rajzol.
Útjelzőim lezáratlan szelencék.

Talán lehetne két világ közt élni.
Mást látni, máskor, máshol, máshogyan.
A képek árulását elkerülve
a léten áthúzódni, mint a hajszál.

Sumonyi Zoltán

NYUGAT 100

A Sion-hegy alatt

Kaporszakállú, kócszakállú,
Káromkodások Bentlakója
Rohant a Gidron-völgyön át
A gyermekkor templomfaláról,
Harang-palástját hogy megóvja.

Ott álltam ama hegygerincen,
Szűk könyök-utcán, hol arab
Zsibárusok színes kendőkkel,
Base-ball sapkákkal ostromoltak
A túlkös Sion-hegy alatt.

„Állj csak meg, vén Kaporszakállú!
Én még emlékszem, hogy ki vagy.
Tudtam is néhány szent imádat.
Hogy is van, hogy is a kenyérrel,
Amint beszélte Egy-fiad?”

Megállt és gúnyosan mosolygott:
„Ebből is csak a kenyeret?
A bűneidet elfeledted,
Amelyeket meg kell bocsássak,
Miként a másokét neked?”

Nem is értettem, mit papolt még,
Aztán undorral fölszaladt
Föl a hegyre, a szűk ösvényen.
Én meg taxiért kiabáltam
A hűlő Sion-hegy alatt.

Imádság háború után

Lásd, háborúban nőttem fel én,
Háborús kölyök vagyok.
Pulyaként láttam sok katonát:
Vakok voltak. Mind vakok.

Kantáros, sötét szemüvegben
Ültek az utcasarkon.
Kéregetve, s a vézna nőjük
Azt mondogatta: „Pardon.”

Nem tudom, béna kezeikhez
Tapadt-e ember vére?
De lábuk nem volt, azt tudom:
Mindnek csak térde, térde.

Kis, golyóscsapágyas trepniken
Fújták a járda mellett,
Hogy „cigaretta füst az élet”,
Meg azt, hogy „menni kellett”.

Aztán nem béke, *béke-harc* jött.
Kifordítva a Cégér.
Pedig tudhatták, mily badarság
Baszni a szüzességér’.

Bizony, sok év eltelt azóta,
S úgy látom, nem lesz vége.
Uram! Uraim! Vén vagyok már.
Rám férne egy kis béke!

Himnusz Íriszhez

Írisz! Thaumasz és Elektra lánya!
Harpüiak kis húga, ezerszínű!
Olümpi udvarhölgy, Zeusz futára,
Maradj tovább is tündökölni hű!
Maradj, ki voltál, költők tarka álma,
Ne százezernyi címszó a Neten:
Adathalmazá és logókká válva.
Szárnyas szivárványistennő
Maradj meg énnekem!

Nevedet, színeid lopják sok éve
Szemorvosok, növényosztályozók.
(Fotográfusok műszava szórt fényre.)
Lopják sorozat-Csillagutazók;
Ott védelem vagy, egy védelmi rendszer,
A bárgyú sci-fik cső-zsilipjein!
S az Interneten majd' kétszázézerszer:
Ingatlanügynök, műköröm,
Csempe és krepdesin.

Írisz! Tétj vissza álmaid honába,
A görögórák zümmögésibe!
Én ott ülök még Zephürosszá válva,
Gyöngén, áttetszőn, úgy várlak ide.
Várom, hogy újra az legyél, ki voltál,
Előttem tárd ki hétszín kapudat!
Legyél, mint egykor: szent költői oltár,
S letérdelünk: a férjed és
Pothosz, a kisfiad.

A NYUGAT-ÉV BÚCSÚZTATÁSA*

Ady Endre

ELCSALT, SZOMORÚ ORCÁNK

Hajh, gushadt nagyúri Ordonáncok!
Csapd közéjük kalapod, Isten!
Tararrarom, hajh, tararrarom!
A Minden: Semmi, a Semmi: Minden.
A Minden: Semmi, a Semmi: Minden.

Mert örökös itt a Határjárás,
Hajh, beh jobb volna ellovanni,
Hullni hat ujjal, nyeste lábbal,
De álcásan csak dalolni, vanni!
De álcásan csak dalolni, vanni!

* Különszámmal nyitottuk a *Nyugat-évet*, most egy válogatással zárjuk azokból a paródiákból és egyéb irodalmi játékokból, amelyek a Magyar Televízió (m2) *Nyugat*-vetélkedőjén készültek.

Már másé illatos szokoványok.
Egyetlen Uram csak a Nincsen.
Tararrarom, hajh, tararrarom!
Rázd meg szakállad, Kiméra-Isten!
Rázd meg szakállad, Kiméra-Isten!

Lator László

Kosztolányi Dezső
ÉJJELI IRAMAT

Fölserkenek, fogat se mostam,
úgy írok itt az éjbe mostan,
nem itten már, de ottan,
ahová ellobogtam,
lelkem fönn, az étherbe szálldos,
nem mint a táltos,
amaz utáltos,
kinek nyomába rikkant
sok béna adyrokkant,
fönn, fönn, határokon túl,
míg lenn a sok vakond túr,
s látszik pár néma kontúr,
lenézek, hát azok, ni:
Párizs, Velence, Brüsszel,
köszöntöm hetyke prüszszel,
mert szellemlábamon se zokni,
se szellemfőmön nincs kalap,
se búr kalap, se ír kalap,
csak szállok, mint egy irkalap,
mit egykor, rég, gyerekkoromba
feldobtam repülő gyanánt
megunt banánt
a kéményfüstbe és kerek koromba...

Várady Szabolcs